

ISSN 2521-1331

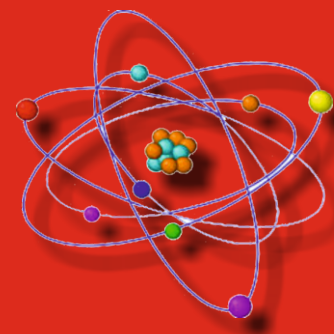

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ HƏRBİ ELMLƏR

elmi-praktik jurnal

Bakı – 2021

№ 1(7)

ISSN 2521-1331

**Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası**

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ HƏRBİ ELMLƏR

Elmi-praktik jurnal

Cild 7, №1, 2021-ci il

**Azerbaijan Republic Ministry of Defense
War College of the Armed Forces**

NATIONAL SECURITY AND MILITARY SCIENCES

Scientific-practical journal

Volume 7, №1, 2021

Bakı – 2021

“MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ HƏRBİ ELMLƏR”
JURNALININ REDAKSIYA HEYƏTİ:

Baş redaktor – m.t.h.e.d., professor, e.o. polkovnik Həşimov Elşən Qiyas oğlu

Məsul katib – mayor İskəndərov Xəyal İbrahim oğlu

Dil və üslub üzrə redaktor – Mirzəliyeva Aytən Akif qızı

Redaksiya heyətinin üzvləri:

- general-leytenant, dosent Heydər Piriyeu; – hüq.e.d., professor, polis polkovniki Etibar Əliyev;
- general-mayor Azər Əliyev; – m.t.h.e.d., professor, polkovnik Bəbir Quliyev;
- akademik Rasim Əliquliyev; – m.t.h.ü.f.d., dosent, polkovnik Arif Həsənov;
- akademik Telman Əliyev; – tex.e.d., professor Bayram İbrahimov;
- akademik Ramiz Məmmədov; – f.-r.e.d., professor Tahir Pənahov;
- siy.e.d., professor Elman Nəsirov; – tar.e.d., professor Nurulla Əliyev;
- tex.e.d., professor Əsgər Tağızadə; – tar.e.d., dosent Mehman Süleymanov;
- f.-r.e.d., professor Mirzə Qurbanov; – f.-r.ü.f.d., dosent Elxan Səbzıyev;
- tex.e.d., professor Nadir Ağayev; – f.-r.ü.f.d., dosent Ədalət Paşayev;
- tex.e.d., professor Vaqif Qasımov; – f.-r.ü.f.d., dosent Arzuman Həsənov;
- psi.e.d., professor Elnarə Şəfiyeva; – siy.e.ü.f.d. Vüqar Məmmədzadə;
- bio.e.d., professor Elimxan Cəfərov; – tibb ü.f.d. Surxay Məmmədov.

“Milli Təhlükəsizlik və Hərbi Elmlər” jurnalının
beynəlxalq redaksiya heyəti:

- tex.e.d., prof. Georgiy A. Kuçuk (Ukrayna);
- tex.e.d., prof. George Akhras P. (Kanada);
- tex.e.d., dosent Valeriy P. İrxin (Rusiya);
- hərbi.e.d. Sergey P. Yaroş (Ukrayna);
- tex.e.d., prof. Oleq Fiqovski (İsrail);
- sos.e.ü.f.d., prof. Vojieç Quzeviç (Polşa);
- siy.e.ü.f.d., dosent Pyotr Qavliçek (Polşa);
- ped.ü.f.d., dosent Andrey Pieçivok (Polşa);
- tex.ü.f.d. İqor Linkov (ABŞ);
- tar.ü.f.d. Svetlana Pavlovskaya (Ukrayna).

“Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər” jurnalında verilmiş materiallardan istifadə zamanı mütləq jurnala istinad edilməlidir.

Jurnal 09.07.2015-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydə alınıb. Qeydiyyat nömrəsi: 3991.

“Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər” jurnalı elmi tədqiqatların əsas müddəalarının nəşr edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Təsisçi: Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası.

Ünvan: AZ1065, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Yasamal rayonu, akademik Şəfaət Mehdiyev küçəsi 136, “Qırmızı Şərq” hərbi şəhərçiyi, Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası, Adyunktura və elm şöbəsi.

“NATIONAL SECURITY AND MILITARY SCIENCES”
JOURNAL EDITORIAL BOARD:

Editor-in-chief – ScD in nat.sec.mil.sc., professor, retired colonel Hashimov Elshan Giyas
Executive secretary – major Iskandarov Khayal Ibrahim
Language and stylistic editor – Mirzalieva Aytan Akif

Editorial Board:

- lieutenant-general, assoc. prof. Heydar Piriev;
- major-general Azer Aliev;
- academician Rasim Aliguliev;
- academician Telman Aliev;
- academician Ramiz Mammadov;
- ScD in pol. sc., prof. Elman Nasirov;
- ScD in tech. sc., prof. Asgar Taghizadeh;
- ScD in phys.-math., prof. Mirza Gurbanov;
- ScD in tech. sc., prof. Nadir Aghaev;
- ScD in tech. sc., prof. Vagif Gasimov;
- ScD in psych., prof. Elnare Shafieva;
- ScD in biology, prof. Elimkhan Jafarov;
- ScD in law sc., prof., colonel Etibar Aliev;
- ScD in nat.sec.mil.sc., prof., colonel Babir Guliev;
- PhD in n.s.m.sc., assoc. prof. colonel Arif Hasanov;
- ScD in tech. sc., prof. Bayram Ibrahimov;
- ScD in phys.-math., prof. Tahir Panahov;
- ScD in history, prof. Nurulla Aliev;
- ScD in his., assoc. prof. Mehman Suleymanov;
- PhD in phys.-math., assoc. prof. Elkhan Sabziev;
- PhD in phys.-math., assoc. prof. Adalet Pashaev;
- PhD in phys.-math., assoc. prof. Arzuman Hasanov;
- PhD in pol. sc. Vugar Mammadzada;
- PhD in medic. sc. Surkhay Mammadov.

“National Security and Military Sciences” journal
International Editorial Board

- ScD in technical sciences, prof. Georgiy A. Kuchuk (Ukraine);
- ScD in technical sciences, prof. George Akhras P. (Canada);
- ScD in technical sciences, assoc. prof. Valeriy P. Irhin (Russia);
- ScD in military sciences Sergey P. Yarosh (Ukraine);
- ScD in tech. sciences, prof. Oleg Figovski (Israel);
- PhD in social sciences, professor Wojciech Guzewicz (Poland);
- PhD in political sciences, assoc. prof. Piotr Gawliczek (Poland);
- PhD in pedagogical sciences, assoc. prof. Andrzej Pieczywok (Poland);
- PhD in technical sciences Igor Linkov (USA);
- PhD in history Svetlana Pavlovskaya (Ukraine).

While using any kind of material given in “National security and military science” you should refer to the journal.

The journal was registered on 09.07.2015 in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. Registration Number: 3991.

“National security and military sciences” journal has been included in the list of recommended publications by Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan for the publication of main theses of scientific researches.

Founder: War College of the Armed Forces.

Address: AZ1065, Republic of Azerbaijan, Baku, Yasamal district, str. academician Shafaet Mehdiev 136, “Red East” military settlement, War College of the Armed Forces, Adjuncture and science department.

MÜNDƏRİCAT

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK

44 günlük Vətən Müharibəsi. Hərbi-Siyasi təhlil

Heydər Piriyev, Rəşad Tahirov, Xəyal İskəndərov 7

“Yumşaq güc”ün destruktiv potensialı

Məhəmməd Əkbərov..... 26

HƏRBİ-XÜSUSİ ELMLƏR

Tərxis olunan hərbi qulluqçuların sosial adaptasiya problemləri

Rəşad İbrahimov 34

Ermənilərin 1918–1920-ci illərdə Qərbi Azərbaycan torpaqlarına yerləşdirilməsi prosesi ermənidilli qaynaqlarda

Səbuhi Əhmədov..... 40

HƏRBİ-NƏZƏRİ ELMLƏR

İşlənmiş motor yağlarının fiziki-kimyəvi xassələrinin təyin edilməsi

Yadigar Cəbiyev, Səyyarə Əliyeva, Zülfüyyə Qasımova 47

Qoşunlarda logistika mərkəzinin yerinin təyin edilməsi ilə bağlı əsas amillərin tədqiqi

Bəxtiyar Quliyev..... 55

HƏRBİ TƏBABƏT

Odlu silahların zədələyici xüsusiyyətləri və insan orqanizmində əmələ gələn zədələnmələrin mexanizmləri

Fariz Məmmədov..... 62

CONTENTS

NATIONAL SECURITY

44-day Patriotic War. Military-political analysis
Heydar Piriev, Rashad Tahirov, Khayal Iskandarov..... 7

Destructive potential of “Soft power”
Akbarov Mohammad..... 26

MILITARY SPECIAL SCIENCES

Problems of social adaptation of retired military personnel
Rashad Ibrahimov..... 34

**The process of settling armenians in Western Azerbaijani lands
in 1918–1920 based on the sources in armenian language**
Sabuhi Ahmadov..... 40

MILITARY THEORETICAL SCIENCES

Determination of physical and chemical properties of used engine oils
Yadigar Jabiev, Sayara Alieva, Zulfiya Gasimova..... 47

**Study of the main factors taken into account when determining
the location of the logistics center in the troops**
Bakhtiyar Guliyev..... 55

MILITARY MEDICINE

The pathologies of the gunshot injuries of the human organism
Fariz Mammadov..... 62

UOT 355/359

44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİ. HƏRBİ-SİYASİ TƏHLİL

general-leytenant, dosent Heydər Piriyev

polkovnik Rəşad Tahirov

mayor Xəyal İskəndərov

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

E-mail: xayal1333@gmail.com

Xülasə. Məqalədə İkinci Qarabağ müharibəsinin başlanmasını şərtləndirən faktorlar retrospektiv təhlillər əsasında aydınlaşdırılır, müharibənin baş verdiyi 44 günlük müddətdə cərəyan edən hərbi-siyasi proseslər tədqiq olunur, onların xarakterik xüsusiyyətləri göstərilir, yerli və xarici ekspertlərin qənaətlərini nəzərə almaqla “Dəmir Yumruq” əməliyyatının dünya hərbi sənətinə verdiyi töhfələr elmi-nəzəri cəhətdən əsaslandırılır.

Açar sözlər: “Dəmir Yumruq”, İkinci Qarabağ müharibəsi, Dağlıq Qarabağ, 44 günlük müharibə.

Giriş

1994-cü il atəşkəs müqaviləsi imzalandıqdan sonra Ermənistan və Azərbaycan orduları arasında çoxsaylı toqquşmalar qeydə alınsa da, 2020-ci il iyul ayının 12-də Tovuz istiqamətində baş verən qarşıdurma xüsusi tarixi əhəmiyyət daşıyır. Çünki məhz həmin qarşıdurmadan sonra Azərbaycan xalqının birliyi və orduya dəstəyi öz zirvəsinə çatdı və Ermənistan Ordusunun təxribatlarına qarşı irimiqyaslı əks-hücum əməliyyatlarına tam stimül yarandı. Əslində Ermənistan üçüncü ölkəni münafişəyə cəlb etməklə Azərbaycan torpaqlarında həyata keçirdikləri işğalçılıq siyasətini bir növ sığortalamaq istəyirdi. Lakin Azərbaycan rəhbərliyinin pragmatik davranışı və uzaqgörənliyi Ermənistan hakimiyyətinin bu istəyini reallaşdırmasına imkan vermədi [1].

Tovuzdakı uğursuzluqdan daha da aqressivləşən Ermənistan hökuməti silahlı qüvvələrini Ermənistanla Azərbaycan sərhədində, eləcə də işğal olunmuş ərazilərdə cəmləşdirməyə başlamışdı. Ermənistanın başqa torpaqları ələ keçirmək məqsədilə Azərbaycana qarşı hücum əməliyyatı planlaşdırması barədə kəşfiyyət məlumatları var idi. İraq və Suriyada təlim keçən YPG/PKK terrorçularının Dağlıq Qarabağ bölgəsinə köçürülməsi faktı da arqumentimizin bir sübutudur. Dünya birliyi Paşinyanın “xalqı sülhə hazırladığını” düşünərkən Ermənistan hakimiyyəti müharibəyə hazırlaşdı [2]. Hətta 2020-ci ilin sentyabr ayında BMT Baş Assambleyasının 75-ci sessiyası zamanı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev beynəlxalq ictimaiyyəti Ermənistanın yeni müharibəyə hazırlaşması barədə xəbərdar etmişdi [3]. Nəhayət, 27 sentyabrda Ermənistan silahlı qüvvələri bütün cəbhəboyu hücum əməliyyatlarına başladı. Lakin Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin uğurla həyata keçirdiyi əks-hücum (kod adı “Dəmir Yumruq”) əməliyyatı onların yeni ərazi işğal etmək arzusunu ürəklərində qoydu. Azərbaycan rəhbərliyi davamlı olaraq Ermənistan hökumətinə niyyətlərindən çəkinmək barədə xəbərdarlıq etmişdi. Lakin erməni xisləti Paşinyan hakimiyyətinin bu xəbərdarlıqlardan nəticə çıxarmasına imkan vermədi [2]. 44 günlük müharibə dövründə və ondan sonra bir sıra tədqiqatçılar, siyasi və hərbi ekspertlər tərəfindən müharibənin müxtəlif aspektlərinə toxunulmuş, lakin heç bir tutarlı elmi-tədqiqat işi yazılmamışdır. Bu baxımdan, məqalədə məqsəd İkinci Qarabağ müharibəsinin baş verdiyi 44 günlük müddətdə cərəyan edən hərbi-siyasi prosesləri tədqiq etmək, nəticələri barədə elmi-praktiki mülahizələr yürütməkdir. Məqalənin hazırlanmasında tarixi müqayisəli təhlil və sintez metodlarından istifadə edilmişdir.

“Dəmir Yumruq” əməliyyatının xarakterik xüsusiyyətləri

Müharibənin siyasi xarakteri bəzi mənbələrdə kompleks təqdim edilsə də, əslində, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin “Dəmir Yumruq” əks-hücum əməliyyatının sadə və aydın bir məqsədi var idi: Ermənistan ordusunu işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarından çıxarmaq və bir milyona yaxın məcburi köçkünün öz doğma yurdlarına qayıtmasını təmin etmək. Bu baxımdan, İkinci Qarabağ müharibəsi Xorvatiyanın 1995-ci ilin avqust ayında reallaşdırdığı “Fırtına” əməliyyatı (Şəkil 1) ilə eyni xarakter daşıyır. “Fırtına” əməliyyatında Xorvatiya Ordusu Serbskaya Krayına separatçı rejimini darmadağın edərək ölkənin ərazi bütövlüyünü bərpa etmişdi. Serbskaya Krayına, Xorvatiyanın beynəlxalq sərhədləri daxilində formalaşmış, əsasən, serblərdən ibarət qondarma dövlət idi. Ərazisi Xorvatiyanın ümumi ərazisinin 18,4%-ni təşkil edirdi.

Şəkil 1. 1995-ci il “Fırtına” əməliyyatı

Lakin İkinci Qarabağ müharibəsi Azərbaycan Ordusunun yalnız Dağlıq Qarabağdakı separatçı rejimə qarşı deyil, Ermənistan ordusuna qarşı apardığı bir müharibə idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu müharibədə Ermənistan da tək deyildi, xarici havadarları bu ölkəni açıq (siyasi bəyanatlarla) və gizli (silah tədarük etməklə) şəkildə dəstəkləyirdi. Erməni xalqı ümid edirdi ki, Rusiya dərhal müdaxilə edəcək və onlar bu dəfə də canlarını qurtaracaqlar. Lakin Rusiyanın müharibəyə açıq müdaxiləsi olmadı və bu da Ermənistan hakimiyyəti və xalqının, eləcə də Rusiyada yaşayan ermənilərin, əsasən də oliqarxların ümidini boşa çıxardı. “Dəmir Yumruq” əməliyyatını “Fırtına” əməliyyatından fərqləndirən əsas məqamlardan biri də odur ki, Serbskaya Krayınada məskunlaşmış serblərin 200000-ə qədəri qaçmışdı. Qalanlar (təxminən 5000–6000), demək olar ki, yaşlı nəslin nümayəndələri idi. Bu barədə Xorvat tarixçisi İvo Qoldstein yazır: “*Serblərin köçməsinin səbəbləri müxtəlifdir. Bəziləri köçməyə məcbur oldu, çünki Serbiya Ordusu onları məcbur edirdi, bəziləri Xorvatiya Ordusunun və ya vaxtilə didərgin salıb evlərini taladıqları xorvat qonşularının qisas alacağından qorxub qaçurdular. Lakin sonralar məlum oldu ki, bu qorxunun heç bir əsası yoxdur*” [4, s.253-254]. Belə bir qorxu əslində Qarabağ ermənilərində də var idi. Çünki onlar da vaxtilə azərbaycanlıları qətlə yetirmiş, onlara məxsus evləri talamış, yerlə-yeksan etmişdilər. Lakin müzəffər Azərbaycan Ordusu döyüş meydanında düşmənin yalnız legitim hərbi hədəflərinə zərbə endirməklə humanizm prinsiplərinə sadiq qaldığını nümayiş etdirdi.

Beləliklə, 2020-ci il sentyabrın 27-də Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri əsas gücünü əks-hücum əməliyyatları üçün səfərbər etdi. Əməliyyatın ilk hədəfi Ermənistan ordusuna məxsus hava hücumundan müdafiə (HHM) sistemlərini sıradan çıxarmaq idi. Çünki həmin sistemlər Azərbaycana məxsus PUA-ların aşkar edilib vurulmasında mühüm rol oynayırdı. Lakin ABŞ-ın Azərbaycan Respublikasındakı keçmiş səfiri Metyu Brayzanın qeyd etdiyi kimi, “*həmin HHM sistemlərini dron və ya raket vasitəsilə sıradan çıxarmaq asan iş deyildi. Bu baxımdan, Azərbaycan tərəfi həmin vəziyyətdə çox yüksək bacarıq nümayiş etdirdi*” [5]. Qeyd edək ki, düşmən HHM sistemlərinin yerini aşkar etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri dünya hərbi ekspertlərini heyrətləndirən bir metoddan istifadə etmişdi. Belə ki, kənd təsərrüfatında istifadə olunan 1947-ci il istehsalı keçmiş sovetin AN-2 təyyarələri, kabinəsinə xüsusi avadanlıq quraşdırılaraq pilotsuz uçurdulur, onu aşkar edən düşmən isə onları müasir PUA hesab edərək dərhal HHM sistemləri ilə vurmağa çalışır və beləliklə, öz mövqeyini aşkar edirdi. Dilan Malyasovun qeyd edir ki, Yevlax hava limanında Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin 50-dən çox bu cür pilotsuz AN-2 təyyarəsi var idi [6]. Nəticədə, Azərbaycana məxsus dronlar aşkar olunan düşmən HHM sistemlərini yerindəcə məhv edirdi. Ermənistan ordusu Azərbaycana məxsus PUA sistemlərini deyil, kənd təsərrüfatında istifadə olunan AN-2 təyyarələrini vurduğunu anlayanda Azərbaycan Ordusu Ermənistanın Dağlıq Qarabağ ərazisində yerləşdirdiyi HHM sistemlərinin əksəriyyətini məhv etmişdi. Bundan sonra, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin PUA-ları Dağlıq Qarabağ hava məkanına daha təhlükəsiz daxil olaraq düşməne məxsus zirehli texnika və artilleriya vasitələrini məhv etməyə başladı. Hələ oktyabr ayının əvvəllərində müharibə ilə bağlı təxminlərini bölüşən rusiyalı hərbi ekspert İqor Korotçenko Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin əks-hücum əməliyyatının miqyasının böyüklüyünü vurğulayaraq bildirmişdi: “*Azərbaycanla müharibə aparmaq üçün Ermənistanın sursat və yanacaq da daxil olmaqla resursları yalnız növbəti 2–3 həftəyə yetəcək, sonra xarici hərbi dəstək olmasa İrəvanın döyüşmək üçün heç nəyi qalmaqacaq*” [7]. İkinci Qarabağ müharibəsi İqor Korotçenkonun təxmin etdiyindən 2 həftə çox davam etdi. Korotçenko müharibənin uzanacağını xarici hərbi dəstəklə əsaslandırırırdı. Bu, baş verdi. Xarici havadarları Ermənistanı gizli şəkildə silah və texnika ilə dəstəklədi və beləliklə, müharibə nisbətən uzun çəkdi. Bu məqamda Ermənistan silahlı qüvvələrinə məxsus hərbi texnikanın sayının təhlili də önəmlidir. İkinci Qarabağ müharibəsində məhv edilən düşmən texnikalarının sayı sübut etdi ki, Ermənistan Respublikası xarici havadarlarının dəstəyi ilə beynəlxalq konvensiyaların tələblərini kobudcasına pozaraq regionda ciddi təhlükəsizlik təhdidinə çevrilmişdi. Belə ki, 1992-ci il noyabrın 9-da qüvvəyə minmiş Avropada Adi Silahlı Qüvvələr haqqında Müqavilə əsasında SSRİ-nin mövcud olan kvotasını bölüşdürərək Ermənistanın payına 220 tank, 220 zirehli döyüş maşını, 285 artilleriya qurğusu, 100 döyüş təyyarəsi və 50 zərbə

helikopteri düşmüşdü. Lakin Ermənistan Respublikası bu kvotanı nəinki pozub, hətta Paşinyanın hakimiyyəti dövründə bunu nümayişkaranə şəkildə göstərməkdən çəkinməyib. Məhv edilən erməni tanklarının sayını xalqın diqqətinə çatdırarkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev haqlı olaraq sual vermişdi: *“Haradandır onlarda bu qədər tank? Bir də ki, bu, beynəlxalq konvensiyalara ziddir. Bəs bu konvensiyalara monitoring aparmalı olan qurumlar niyə buna fikir verməyiblər?”* Əslində, bu fakt Ermənistanın xarici qüvvələr tərəfindən silahlandırılması barədə iddiaları əsaslandırmağa imkan verir [8]. Bütün bunlara baxmayaraq, müharibənin ilk günlərindən etibarən, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri Ermənistan ordusunu döyüş meydanında tükəndirməyə başlamışdı. Dağlıq Qarabağdakı uğursuzluqların fonunda Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyan “özünüxilasetmə” fəaliyyətlərini davam etdirməkdə idi. Bu fəaliyyətlər nədən ibarət idi? İlk növbədə, Paşinyan bu uğursuzluğu başqalarının ayağına yazmağa çalışırdı. Məlumdur ki, döyüş meydanında Ermənistanın Azərbaycana məğlub olacağı qaçılmaz idi. Şimal və cənub istiqamətlərində işğal olunmuş torpaqlara nəzarəti itirmiş Ermənistan ordusunun zamana və resurslara ciddi ehtiyacı var idi, bu da onları atəşkəsə vasitəçilik etmək üçün digər güclərin qapısını döyməyə vadar edirdi. Rusiyanın Xarici İşlər naziri Sergey Lavrovun vasitəçiliyi ilə oktyabrın 10-da Moskvada 10 saat davam edən danışıqlardan sonra qəbul edilən atəşkəs razılaşması itirilmiş mövqelər üzərində nəzarəti bərpa etmək üçün Ermənistan resurslarını toplayıb əməliyyatlar keçirməyə imkan yaratmışdı. Bununla yanaşı, bəzi Qərb ölkələrinin erməni lobbisindən asılı olan və ermənilərin dəstəyini qazanmaq istəyən siyasi xadimləri qeyri-konstruktiv yanaşma və ikili standartlar nümayiş etdirərək, ermənilərə haqq qazandırmaq üçün Türkiyəni günahlandırırtdılar. Elə Ermənistanın istədiyi də bu idi: dünyanı guya Türkiyənin münafiqşəyə qarışdığına və onların döyüş sahəsindəki uğursuzluqlarının əsas səbəbi olduğuna inandırmaq. Şübhəsiz ki, müəyyən məsələlərdə Türkiyə ilə maraqları toqquşan bəzi ölkələr bunu fürsət bilir və belə nağıla “inanaraq” sərsəm davranış sərgiləyirdilər. Əslində isə reallıq Ermənistan hökumətinin dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq istədiklərindən çox uzaq idi. Hər şeydən əvvəl, Azərbaycan Ordusu beynəlxalq səviyyədə tanınmış əraziləri daxilində sülhə məcburetmə əməliyyatları aparırdı. Azərbaycan rəhbərliyinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı prinsiplial və konstruktiv mövqeyi, eləcə də Ali Baş Komandanın rəhbərliyi altında Ordumuzun qələbələrini regionda tamamilə yeni bir vəziyyətə gətirib çıxarmışdı. Şərtləri diktə edən tərəf Azərbaycan idi və Ermənistan gələcək danışıqlarda hər hansı bir şərt irəli sürmək üçün bütün şanslarını itirmişdi. Bunu Prezident İlham Əliyevin müxtəlif nüfuzlu televiziya proqramlarına verdiyi müsahibələrdə görmək mümkündür [9].

Əgər Nikol Paşinyan sentyabrın 27-si müharibə başlayana qədər provokativ siyasət aparırdısa, oktyabrın ikinci yarısından etibarən, yalnız öz hakimiyyətini xilas etməyə çalışırdı və bunun üçün bütün vasitələrə əl atırdı. Əvvəlcə Rusiya prezidentindən atəşkəsə vasitəçilik etməsini xahiş etdi. Əlbəttə, bu müraciət yalnız vaxt qazanmaq üçün idi. Erməni rəhbərliyi səmimi deyildi və toparlanmaq üçün zamana ehtiyac duyurdu. Ancaq bu da işə yaramadı. Daha sonra xarici ölkələrdə yaşayan etnik erməniləri fiziki olaraq Dağlıq Qarabağda Azərbaycan Ordusuna qarşı döyüşə cəlb etmək üçün dəridən-qabıqdan çıxmışdı. Niyə fiziki olaraq? Çünki açıq şəkildə aydın idi ki, erməni lobbisinin Ermənistan silahlı qüvvələrinə külli miqdarda maliyyə vəsaiti ayırmasına baxmayaraq, Ermənistan ordusu təsəvvür olunmaz dərəcədə dağılmışdı və böyük miqdarda ianə belə onları xilas edə bilməzdi. Döyüşən heyət demək olar ki, tükənmişdi. Buna görə də xaricdən gələn könüllülərin döyüş sahəsindəki fiziki varlığı Ermənistan üçün son dərəcə vacib idi. Xaricdən könüllülərin Dağlıq Qarabağa gətirilməsinin digər bir səbəbi də erməni diasporunun diqqətini münafiqşəyə cəlb etmək idi. Beləliklə, Paşinyan “yazıq” ermənilərə qarşı törədilmiş başqa bir “soyqırımı” obrazı yaratmaq istəyirdi. Bu obrazı yaratmaq cəhdi uğurlu olmazsa, baş nazir postu ilə qısa müddətdə vidalaşmalı idi, ya da onu vaxtilə gülləboran edilən erməni parlamentinin aqibəti gözləyirdi. Eyni zamanda, ermənilər Dağlıq Qarabağın itirilməsini Paşinyanın düşüncəsiz siyasəti ilə əlaqələndirəcəkdilər. Nəticə etibarilə, Paşinyan üçün iki seçim var idi: 1) müharibədə məğlub olan tərəf olaraq danışıqlar masasına oturmaq və Azərbaycanın şərtlərini qəbul etmək; 2) Azərbaycan Ordusu qalan erməni qüvvələrini neytrallaşdırana qədər döyüşməkdə ısrar etmək. Hər iki variant Ermənistan hökuməti üçün

arzuolunan deyildi. Bununla belə, Paşinyan xarici ölkələrdən “həmvətənləri”ni döyüslərə cəlb etməklə, ikinci varianta üstünlük vermək istəyirdi [9].

Oktyabrın 20 və 21-nə olan kəşfiyyat məlumatlarına əsasən Ermənistan ordusunun müqaviməti tam zəifləmişdi. Belə ki, Azərbaycan Ordusunun endirdiyi artilleriya zərbələri nəticəsində düşmənin 1-ci və 2-ci motoatıcı alaylarının müdafiə sahəsindəki bölmələrinin şəxsi heyətinin böyük əksəriyyəti məhv edilmişdi. Alayın 1-ci motoatıcı taborunun şəxsi heyəti və döyüş texnikası tamamilə sıradan çıxarılmışdı, 5-ci, 6-cı, 7-ci və 10-cu dağatıcı alayları ağır itkilərə (şəxsi heyətin təxminən üçdə ikisi qədər) məruz qalmış və geri çəkilməyə məcbur olmuşdu. Qeyd edək ki, məhv edilənlər arasında Ermənistan ordusunun Tatul Gəzaryan (246-cı alayın komandiri), Armen Ohanyan (246-cı alay komandirinin müavini), Hovik Melkumyan (1-ci alay komandirinin müavini), Vahan Sarkisyan (dağatıcı alay komandirinin müavini) kimi yüksək vəzifəli zabitləri də olmuşdu. Bundan əlavə, 18-ci motoatıcı diviziyasının müdafiə zolağında yerləşdirilən muşdlulardan ibarət “Legion” dəstəsi və ehtiyatdan çağırılmış hərbi vəzifəli kətləvi şəkildə döyüslərdə iştirakdan imtina etmiş, nəticədə diviziya şəxsi heyət və hərbi texnikada itki verərək geri çəkilməyə məcbur olmuşdu [10; 11].

Azərbaycan Ordusunun düşməyə vurduğu məhz belə tədbirlərin nəticəsi olaraq, Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyan oktyabrın 21-də altı addımdan ibarət bir təklif irəli sürmüşdü: 1) könüllü qruplar yaradın (minimum 30 nəfər); 2) onların arasından komandir seçin; 3) komandirin yaşadığı hərbi komissarlığa müraciət edin; 4) hərbi hissələrdən birində uzlaşma təlimi keçin; 5) “vətənin” müdafiəsi üçün cəbhəyə gedin; 6) qələbə qazanın. Diqqətlə təhlil etsək, görərik ki, bu müraciət sadəcə çarəsizliyin ifadəsi idi. Azərbaycan Ordusu döyüş meydanında təşəbbüsü ələ aldığı ilk gündən etibarən, ermənilərin mülki əhalini hədəfə alaraq, yaşayış məntəqələrimizi bombalaması da bu çarəsizliyin göstəricisi idi. Həmin müddətdə cərəyan edən hadisələrin təhlili göstərir ki, Azərbaycan Ordusu hər hansı şəhər və ya qəsəbəni işğaldan azad etdikdən sonra Ermənistan ordusu mütləq şəkildə hərbi cinayət törədərək yaşayış məntəqələrimizi hədəfə alırdı. Bu, bir növ İkinci Dünya müharibəsinin son aylarında Hitler ordusunun davranışları ilə müqayisə edilə bilər. İkinci Dünya müharibəsində Hitlerin, guya, Almaniyayı ayaqda saxlamaq üçün verdiyi səfeh əmrlər və zəif qərarlar əslində onun əvvəllər etdiyi səhvlərdən qaynaqlanırdı. Artıq Paşinyan da belə səhv qərarlarla gündəmdədir. Ola bilsin ki, Paşinyan şanlı Azərbaycan Ordusunun bu qədər irəliləyəcəyini düşünmürdü. Ona görə də yaranan vəziyyət onun normal düşünməsinə və xalqın mənafeyinə uyğun qərarlar verməsinə mane olurdu. Çünki küçələrdən ermənilərin zorla maşınlara doldurulub Qarabağda döyüşə göndərilməsi sırası erməni xalqının maraqlarına uyğun deyildi [12].

Növbəti günlər cərəyan edən hadisələrin təhlili göstərir ki, Nikol Paşinyanın xalqa qeyri-peşəkar müraciətindən sonra Ermənistan ordusunda vəziyyət daha da qəlizləşmişdi. Azərbaycan Ordusunun keçirdiyi uğurlu əməliyyat nəticəsində cəbhənin Qubadlı istiqamətində Ermənistan silahlı qüvvələrinin müdafiə olunan bölmələri şəxsi heyət və hərbi texnikada itki verərək vacib yüksəklik və bir sıra mövqelərdən geri çəkilməyə məcbur edilmişdi. Düşmənin Xocavənd istiqamətində mövqe tutan 155-ci artilleriya alayı, Ağdərə istiqamətində yerləşən 5-ci dağatıcı alayı və 543-cü alayına ciddi zərbələr endirilmişdi. Hadrut qəsəbəsindən şimalda yerləşən düşmənin artilleriya bölmələrinə yeni gətirilmiş könüllülər atəş mövqelərini tərk edərək qaçmağa başlamışdılar. Cəbhənin Xocavənd, Füzuli və Qubadlı istiqamətlərində düşmənin silah və sursat, yanacaq ehtiyatları anbarları sıradan çıxarılmış, əhəmiyyətli kommunikasiya xətləri nəzarətə götürülmüşdü. Ermənistanın Kotayk vilayətinin Tsaxkadzor yaşayış məntəqəsindən Dağlıq Qarabağa göndərilən ehtiyatdan çağırılmış hərbi vəzifəli böyük hissəsi məhv edilmişdi. Cəbhənin müxtəlif istiqamətlərində düşmənin xeyli sayda texnikası məhv edilmiş və ya qənimət götürülmüşdü [13; 14; 15].

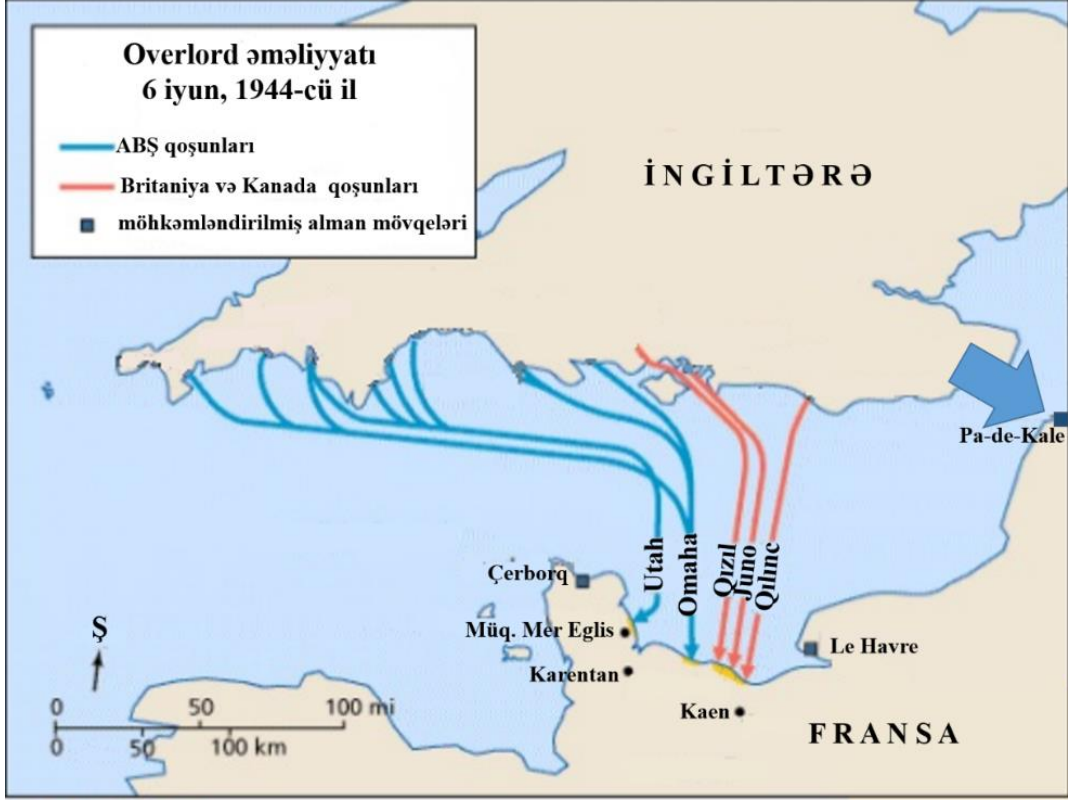
Əslində düşmən tərəfindən qurulmuş istehkam maneələri yarıldıqdan sonra, hərbi vəzifəli vəziyyətin bu şəkildə cərəyan edəcəyini bilirdilər. Müdafiə naziri başda olmaqla, Ermənistan ordusunun hərbi elitası Paşinyanı aldatmışdı. Müdafiə naziri Tonayanın vəzifədən istefa etməsi faktı da bunu sübut edir. Paşinyan bir neçə onilliklər ərzində xarici havadarlarının köməyi və dəstəyi ilə qurulmuş istehkam qurğularının onları Azərbaycan Ordusunun hücumundan qoruyacağını düşünürdü. Lakin onların ümidləri alt-üst oldu. Qeyd edək ki, eyni düşüncə 1944-cü ildə Hitlerlə də

arxayınlıq yaratmışdı. Belə ki, Nasist ordusu müttəfiq qüvvələrin hücum ehtimalına qarşı Fransanın qərb sahillərindən Norveç sahillərinə qədər möhkəm mühəndis maneələri hazırlamışdı. Bu “Atlantik divarı” yeni alman imperiyasını Atlantik Okeanından gələn təhdidlərdən qorumaq üçün nəzərdə tutulmuşdu (Şəkil 2).

Şəkil 2. Almanların qurduğu Atlantik divarı [16]

Lakin bu qoruyucu “divar” çox qısa müddətdə dağıldı. Müttəfiq qüvvələr Normandiya çimərliklərinə desant çıxarma ərafəsində (Overlord/Normandiya əməliyyatı) Hitler yanlış olaraq düşünürdü ki, onlar Pa-de-Kale şəhəri istiqamətində hücum keçəcəklər (Şəkil 3).

Şəkil 3. Overlord (Normandiya) əməliyyatı [17]

Belə bir fikri formalaşdırmaq üçün müttəfiq qüvvələr hücumdan (“Overlord” əməliyyatından) bir neçə ay əvvəl “Bodyguard” dezinformasiya əməliyyatını reallaşdırmışdılar. Bu əməliyyat həmin istiqamətdə saxta “Amerika Ordu qrupu”nun yaradılmasını, çoxsaylı tank və zirehli texnika maketlərinin yerləşdirilməsini və desantçıxartma fəaliyyətinin imitasiyasını əhatə edirdi. Almanlar düşünürdülər ki, onların Böyük Britaniyada kifayət qədər geniş casus şəbəkəsi var və onlar hərtərəfli informasiyaya malikdirlər. Lakin əməliyyatdan əvvəl casusların mütləq əksəriyyəti aşkar edilərək sıradan çıxarılmış və ya müttəfiq qüvvələrə xidmət göstərməyə (ikili casusluğa) məcbur edilmişdi. Bütün bu faktlar nəticəsində almanlar tam əmin olmuşdular ki, müttəfiq qüvvələrin hücumu məhz Pa-de-Kale istiqamətindən reallaşacaq. Həmin bölgədə nasist ordusunun səkkiz tank diviziyası yerləşdirilmişdi. Hücumdan əvvəlki gecə müttəfiq qüvvələr hava şarlarından istifadə etməklə çoxsaylı paraşüt-desant qruplarının əraziyə yerləşdirilməsi fikrini formalaşdırmışdılar. Beləliklə, müttəfiq qüvvələr Pa-de-Kale şəhərinə hücum etmədilər və Hitler günorta yuxudan oyananda (o, yatarkən generallara icazə vermirdi ki, onu narahat etsinlər) müttəfiq qüvvələr artıq çimərlikləri ələ keçirib Fransa ərazisində irəliləyirdilər. Normandiya çimərliklərindəki və bir il əvvəl Stalinqradda məğlubiyyətdən pərt olan Hitler, hətta, özünə ən sadıq generalları belə yaxınına buraxmırdı. Əgər əvvəllər öz məsləhətçiləri ilə nahar və şam edirdisə, sonralar katibələri ilə daha çox vaxt keçirməyə başlamışdı. Qıssası, Hitler heç kimin məsləhətini dinləmədən qərar verirdi. Nasist ordusunun ən üst təbəqəsində təmsil olunan generallar Hitleri müharibənin fəsadları ilə bağlı məlumatlandırarsalar da o, öz qərarlarından dönmür, bütöv bir xalq fəlakətə sürükləyirdi. Hitler istəmirdi ki, insanlar müharibənin ağır aqibətindən danışsınlar və Almaniyanın iflic vəziyyətə düşməsinə onun etdiyi səhvlərlə əlaqələndirsinlər [12].

Lakin şanlı Azərbaycan Ordusu bu maneələri, o cümlədən “Ohyanan səddi”ni (Şəkil 4) bir gün ərzində yarıdı.

Şəkil 4. Ermənistan ordusunun işğal olunmuş ərazilərdə qurduğu keçmiş “Ohanyan səddi” [18]

Ermənistan ordusunun hücumunu qabaqcadan təxmin edən Azərbaycan siyasi-hərbi rəhbərliyi əslində 1944-cü ildə müttəfiq qüvvələrin həyata keçirdiyi Bodyguard əməliyyatına oxşar aldatma fəaliyyəti reallaşdırdılar. Belə ki, 2020-ci il Tovuz hadisələrindən (iyul ayı) sonra erməni rəhbərliyində belə bir fikir formalaşdırıldı ki, Ermənistan ordusu hücum etdiyi təqdirdə Azərbaycan Silahlı Qüvvələri Ağdam istiqamətindən əks-hücumə keçəcək. Beləliklə, ermənilər Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Dağlıq Qarabağın şərq istiqamətindən əks-hücumə keçəcəyini təxmin edirdisə, Azərbaycan Ordusu şimali-şərq və cənubi-şərq istiqamətlərində düşmənin müdafiəsini yararaq qısa müddətdə on kilometrərlə dərinliyinə irəlilədi (Şəkil 5).

Şəkil 5. 7 noyabr 2020-ci il tarixində cəbhədə olan vəziyyət [19]

Bununla da Ermənistanın Ağdam cəbhəsində inşa etdiyi güclü mühəndis-istehkam qurğuları praktiki olaraq öz əhəmiyyətini itirmiş oldu [12].

İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində ABŞ Prezidenti Franklin Ruzvelt nasistlərin müdafiəsi ilə bağlı qeyd etmişdi: *“Hitler Avropanın ətrafında qala qurub, lakin damını qoymağı unudub”* [20]. Eyni sözləri İkinci Qarabağ müharibəsi ilə bağlı da demək olar. Ermənistan ordusu işğal olunmuş rayonlarda mühəndis-istehkam maneələri qurarkən Azərbaycanın PUA sistemlərini nəzərə almamışdı.

Beləliklə, uğurları ilə artıq dünyanı heyrətləndirən Azərbaycan Ordusu bütün istiqamətlərdə düşməni küncə sıxışdırmışdı. Şübhəsiz ki, Ermənistan ordusunun az-çox hərbi sənətindən başı çıxan generalları qaçılmaz fəlakətlə bağlı Paşinyanı məlumatlandırırıldı. Əslində, Ermənistandan məcburi olaraq Dağlıq Qarabağa aparılan əsgərlər bilavasitə ölümə göndərilirdi. Lakin Paşinyan Hitlerin etdiyi kimi səfeh qərarlarla erməni xalqını uçuruma aparırdı. Kimisini qorxutmaqla, kimisini mükafatlandırmaqla, etiraz edən generalları da öz səbatsız siyasətinin alətinə çevirirdi. Aydın idi ki, Paşinyan nəticəsini və aqibətini düşünmədiyi istənilən qərarı verə bilirdi. Gəncə, Mingəçevir, Tərtər kimi iri yaşayış məntəqələrinə ballistik raketlərin atılması da bilavasitə onun cinayətkar siyasətindən qaynaqlanırdı. Paşinyan da Hitler kimi yerli əhalinin onu tənqid etməsini istəmir, döyüş meydanlarında çürüyən meyitləri ailələrinə təhvil vermir və ya onların itkin düşdüyünü bildirir, mülki əhalini silaha sarılmağa çağırmaqla silahlı qruplaşmalar yaradırdı [12].

Bununla yanaşı, Paşinyanın tələm-tələsik generalları mükafatlandırması və onlara növbəti ali rütbələr verməsi də sırf özünü sığortalaması ilə bağlı idi. Belə ki, bir müddət sonra müharibəni uduzmuş Paşinyan hakimiyyətinin nümayəndələri və erməni generalları istintaqa cəlb oluna bilər. Paşinyan məhkəmələrdə üzünə durma ehtimalı olan generalları “yemləyir”di ki, mən əlimdən gələni etdim, siz də gələcəkdə mənə nəzərə alarsınız. Əks halda həmin generallar qoşunları qırğına verən qərarların arxasında sırf Paşinyanın durduğunu tutarlı faktlarla əsaslandırmağa bilirdi ki, bu da onun xeyrinə olmayacaqdı. Bir sözlə, hakimiyyətdə qalma ehtimalının getdikcə azaldığını başa düşən Paşinyan hakimiyyət dəyişikliyi reallaşdırıldığı təqdirdə, Köçəryanın taleyini yaşamaq istəməirdi [9].

“Overlord” və “Dəmir yumruq” əməliyyatları həyata keçirilən taktika baxımından oxşar olsalar da, şəxsi heyət itkisinin nisbəti onları bir-birindən əsaslı şəkildə fərqləndirir. Belə ki, müttəfiq qüvvələrin həlak olan əsgərlərinin ümumi sayı almanlardan təxminən 2–2,5 dəfə çox idi. Nəzərə alsaq ki, hücum edən tərəf müttəfiq qüvvələr idi, bu cür itki nisbəti normal hesab olunurdu. Lakin “Dəmir yumruq” əməliyyatında 27 sentyabrdan etibarən, hücum edən tərəf Azərbaycan olsa da, Ermənistan silahlı qüvvələri nəinki 2,5–3 dəfə az, hətta 4–5 dəfə çox canlı qüvvə itkisi verdi. “Fərqli strategiya tətbiq etməklə Ermənistanın bu müharibədə qələbə qazanma şansı var idi?” sualına ABŞ-ın məşhur hərbi eksperti Mixail Kofman “xeyir” cavabı vermişdir. Hərbi ekspertə görə, bu müharibədə əvvəldən axıra qədər həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından Azərbaycanın üstünlüyü müşahidə olunmuşdur [21]. Görünür ki, Ermənistan siyasi rəhbərliyi hərbi güclərin balansını, imkan və qabiliyyətlər, müdafiənin təşkili bərdə yanlış fikirdə olub.

Noyabrın 8-də Şuşanın azad edilməsi ilə Ermənistan hakimiyyəti bütün cəhdlərinin boşa çıxdığını və kapitulyasiya aktını imzalamağın qaçılmaz olduğunu anladı. Burada bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, Şuşa azad edilənə qədər Ermənistan hakimiyyəti və mətbuatı xalqı aldatmağı bacarmışdı. Belə ki, Ermənistan Müdafiə Nazirliyinin rəsmiləri Azərbaycan Ordusunun azad etdiyi torpaqlardan taktiki olaraq geri çəkildiklərini elan edir, hətta bəzi rayonların azad olunması faktını təkzib edərək dezinformasiya yayırdı. Məsələn, Hadrut şəhərini itirən erməni tərəfi şəhərə aid köhnə videomaterialları yaymaqla yerli auditoriya arasında yaranmış təşvişi azaltmağa çalışırdı. Qeyd edək ki, müharibə dövründə Ermənistanın “yalan maşını” dayanmadan işləyirdi. Bunu Ermənistan Müdafiə Nazirliyinin Hərbi Nəzarət Xidmətinin sabiq rəisi Movses Akopyan da öz çıxışında təsdiq etmişdi: *“44 günlük müharibə vaxtı yayılan yalanlar ölkəni dərin böhrana salıb. Ermənistan Müdafiə Nazirliyinin məlumat mərkəzinin vəzifələrindən biri düşməni çaşdırmaq olsa da, yalanın həcmi 30 faizi ötməməlidir, lakin bu 100 faiz həcmində idi”* [22]. Şuşa azad edildikdən sonra isə, belə dezinformasiya yaymaq artıq mümkün olmadı. Çünki Dağlıq Qarabağda yerləşdirilmiş Ermənistan

ordusuna məxsus silahlı birləşmələr, demək olar ki, mühasirəyə düşürdü. Dağlıq Qarabağdakı separatistlərin lideri hesab olunan Arayik Harutyunyan ermənilərə Azərbaycan Silahlı Qüvvələri tərəfindən azad edilən ərazilərin “əhəmiyyətsiz” olduğunu sübut etmək üçün hələ Şuşa azad edilməmişdən əvvəl demişdi ki, “Şuşaya nəzarət edən tərəf Dağlıq Qarabağa nəzarət edir” [23]. Şuşa uğrunda gedən döyüşləri təhlil edən təhlükəsizlik üzrə ekspert Neil Hauerin təxminlərinə görə, müharibə 2020-ci il noyabr ayının ortalarında bitməli idi. Tədqiqatçı qeyd edir ki, “əgər ermənilər Şuşada Azərbaycan Ordusunun hücumunun qarşısını ala bilsələr vəziyyəti stabilləşdirmək üçün onların bir şansı ola bilər. Üç tərəfdən sıldırım qayalıqlarla əhatə olunan Şuşa, demək olar ki, təbii qaladır. Yox əgər Azərbaycan Ordusu Şuşanı tutarsa, onda onlar Qarabağın qalan hissəsinə nəzarət imkanı əldə edəcəklər. Nəticədə, Şuşanı yenidən ələ keçirmək ermənilər üçün imkansız olacaq” [24]. Lakin Şuşa noyabrın ortasında deyil, daha tez, məhz 8-ində azad olundu və bu əməliyyat bütün ekspertləri təəccübləndirdi və dünya hərbi tarixinə qızıl hərflərlə yazıldı. Alman hərbi ekspert Ulrike Franke Şuşanın azad olunmasını belə təsvir edir: “Bildiyiniz kimi, Şuşa olduqca strateji yerdə yerləşir, ərazi dağlıqdır. Şuşa əməliyyatı zamanı dumanlı hava dronların uçuşuna mane olmuşdu. Azərbaycan Ordusu xüsusi təyinatlılarının hesabına Şuşanı küçə döyüşü ilə geri aldı” [25].

Şəkil 6. 10 noyabr 2020-ci il tarixində cəbhədə olan vəziyyət [26]

Siyasi şərhçi Qustav Qresselə görə, Şuşa uğrunda gedən döyüş göstərdi ki, ermənilər hətta belə bir strateji ərazidə müqavimət göstərə bilmədilər və Ermənistan ordusu demək olar ki, dağıldı, nəticədə rəsmi İrəvanın arzu etmədiyi şərtlərlə hazırlanmış atəşkəs bəyanatı ilə razılaşmaqdan başqa çarəsi qalmadı [27]. Beləliklə, başqa seçimlərinin olmadığını anlayaraq Ermənistan rəhbərliyi noyabrın 10-da kapitulyasiya aktını imzalamağa razılaşdı və bununla da Azərbaycanın qələbəsi birmənalı olaraq elan edildi. Çünki müharibə başlayan ilk gündən etibarən, Ali Baş Komandan İlham Əliyev bildirmişdi ki, Azərbaycan Ordusu yalnız bir halda dayana bilər: Ermənistan rəhbərliyi işğalçı qoşunlarının Azərbaycan ərazisindən çıxarılması üçün dəqiq vaxtları göstərən cədvəli təqdim etsin. Qeyd edək ki, 10 noyabr 2020-ci il razılaşmasında bu məqamların hamısı öz əksini tapmışdır (Şəkil 6). Bu birləşmələrdə xidmət edən əsgərlərin Ermənistan rəhbərliyi tərəfindən etiraf edilən sayı 30 minə yaxın idi [28].

Nəzərə alaq ki, Kəlbəcər rayonunun boşaldılması üçün Ermənistan hakimiyyətinə əlavə 10 gün vaxt verilmişdi. Digər rayonların boşaldılması isə bəyanatda nəzərdə tutulan tarixlərdə həyata keçirilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 10 noyabr bəyanatının imzalanmasından sonra baş verən insidentlər sübut edir ki, bəzi silahlı qruplaşmalar Ermənistan siyasi rəhbərliyinin iradəsinə tabe deyil. Şübhəsiz ki, həmin qruplara qarşı müvafiq tədbirlər görülür, müqavimət göstərənlər zərərsizləşdirilir, təslim olanlar əsir götürülür. Bu da işğaldan azad edilmiş ərazilərdə antiterror əməliyyatlarının davam etdirilməsini şərtləndirir. Bundan əlavə, atəşkəs bəyanatı imzalandıqdan sonra əsir götürülənlər artıq müharibə əsiri hesab olunmur. Ona görə də ələ keçirilən bütün terrorçular Azərbaycan qanunları çərçivəsində cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmalıdır.

Beləliklə, müharibədən əvvəlki erməni siyasəti və ritorikasının reallıqdan uzaqlığı müharibə dövründə sübut olundu. Düzdür, Ermənistan ordusu zəif deyildi, sadəcə siyasi-hərbi rəhbərliyin iddialarını təmin etmək iqtidarında deyildi. Təhlillərimiz sübut edir ki, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri bəzi ekspertlərin təqdim etdiyi zəif bir ordunu deyil, illərlə bu müharibə üçün hazırlıq görmüş və xarici havadarlarının kifayət qədər dəstəyini almış bir ordunu məğlub etmişdir.

44 günlük Vətən müharibəsi dünya hərbi tarixində

2020-ci il sentyabrın 27-dən etibarən, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin başladığı əks-hücum əməliyyatı Cənubi Qafqaz regionunda ötən əsrin 90-cı illərindən bəri baş vermiş ən irimiqyaslı əməliyyat hesab olunur. Nə Ermənistan, nə də ki, onun xarici havadarları hadisələrin bu cür cərəyan edəcəyini ağıllarına belə gətirmirdilər. İkinci Qarabağ müharibəsi həm istifadə olunan texnologiyanın müasirliyi, həm də döyüş taktikasının spesifikliyi baxımından bir çox xarici tədqiqatçı və ekspertlərin diqqətini cəlb etmiş, hətta bəzi hərbi mütəxəssislər və təşkilatlarda bu müharibənin müxtəlif aspektləri araşdırılmış, nəticələrinin xüsusi təyinatlı hərbi təhsil müəssisələrində tədrisinə qərar verilmişdir. 44 günlük müharibənin təcrübəsini təhlil etmək üçün NATO-nun Berlində təşkil etdiyi fəvqəladə və məxfi toplantı, bu toplantıya Pentaqonun yüksək vəzifəli şəxslərinin qorunan internet kanalları üzərindən online qatılması [29] bunu bir daha sübut edir. Amerikalı hərbi ekspert Mixail Kofman qeyd edir ki, ABŞ 1973-cü il Ərəb-İsrail müharibəsi kimi bir çox münaqişələri araşdırmaqla, gələcəkdə silahlı qüvvələrə yatırılacaq investisiyanın istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Nəticə etibarilə, Rusiya-Ukrayna münaqişəsi və Ermənistan-Azərbaycan müharibəsini də dərinlən təhlil etməkdədir [21]. Qustav Qresselə görə, Avropa bu müharibədən hərbi dərs götürməlidir. Tədqiqatçı iddia edir ki, Avropanın əksər ölkələrinin orduları (Fransa və Almaniya istisna olmaqla) müasir müharibələrdə Ermənistan ordusunun düşdüyü acınacaqlı vəziyyətə düşə bilərlər [27].

44 günlük Vətən müharibəsinin üçüncü günündə ABŞ Dəniz Piyadaları korpusunun komandiri general David Berger bildirmişdi ki, Dağlıq Qarabağda həyata keçirilən strategiya hələ bir il əvvəl müxtəlif təlim sənədlərində nəzərə alınmışdı. Bəzi tədqiqatçıların “tanklar artıq lazımsızdır” fikrinə münasibət bildirən general qeyd etmişdi: “*Tanklar lazımsız deyil, sadəcə biz 2019-cu ildə qərara aldığımız ki, zirehli texnikaya ayrılan investisiya dayandırılacaq, çünki yüksək dəqiqliyə malik silahlar qarşısında bu texnikalar əlverişsizdir*” [30]. Əslində, birbaşa deməyə də, general Berger PUA-lara

qarşı həssaslığını vurğulamaqla tankların öz əhəmiyyətini itirdiyini etiraf etmişdir. Müharibənin fundamental şərti hesab olunan ərazinin tutulmasında və orada möhkəmlənmədə əsgərlərlə yanaşı, tank hələ də son dərəcə vacib vasitədir. Qısaca olaraq, əsgər ayağı dəyməyən yer tutulmuş hesab olunmur. Onların mühafizəsi üçün tanklar vacib rol oynayır. Ona görə də bəzi ekspertlərin *“tanklar aktuallığını itirib, silahlanmadan çıxarılmalıdır”* deməsi qeyri-peşəkar yanaşmadır.

Yeni texnoloji imkanları ilə yanaşı, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin tətbiq etdiyi hərbi taktika da öz unikallığına görə hərbi ekspert və tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Azərbaycan Ordusunun hücumu təfsilatlı kəşfiyyat, atəşlə zərərvermə və PUA zərbələrinə əsaslanırdı. Bu taktika Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin 2018-ci ildə Suriyanın Afrin şəhərində və İdlib vilayətində tətbiq etdiyi taktikaya bənzəsə də, miqyasına, aparıldığı relyef formasına və düşmənin hərbi potensialına görə çox fərqlənirdi. Çünki Dağlıq Qarabağda müharibə təxminən 200 km-lik bir cəbhədə aparılırdı, relyef forması həddindən artıq mürəkkəb idi. Bundan əlavə, Suriyada terroristlərin gücü Ermənistan ordusunun hərbi gücündən qat-qat zəif idi. Gürcü tədqiqatçı Mariam Cincəradze qeyd edir ki, *“6 həftəlik müharibə iki faktı sübut etdi: 1) Türkiyə–Azərbaycan əməkdaşlığının effektivliyini və 2) Azərbaycan Ordusunun gücünü”* [31].

Müharibənin taleyinin oktyabrın ikinci yarısında Azərbaycanın xeyirinə (heç bir güzəşt etmədən bütün şərtləri yerinə yetirilməklə) həll olunduğunu bir çox hərbi ekspert və tədqiqatçılar vurğulamışdılar. Paşinyanın *“məşhur”* 21 oktyabr çıxışından sonra Ermənistan hakimiyyəti ümid edirdi ki, könüllülər qrupu formalaşacaq, onlar hətta geyim formaları və ləvazimatlarını özləri alaraq ordu sıralarına qoşulub döyüşəcəklər. Şübhəsiz ki, bu qeyri-peşəkar yanaşma özünü doğrultmadı, Ermənistan vətəndaşları nəinki, döyüşməyə könüllü gəlmədilər, hətta hərbi xidmətdən də yayınmağa başladılar. Paşinyanın xalqa müraciətindən 3 gün sonra oktyabrın 24-ü ABŞ-ın məşhur hərbi eksperti Mixail Kofman müharibədəki vəziyyəti belə xarakterizə etmişdi: *“Dağlıq Qarabağda olan erməni silahlı birləşmələri hərbi fəlakətlə üz-üzədir. Azərbaycanın dron və artilleriya zərbələri onları tədricən zəiflədib və mütəmadi olaraq geri çəkilməyə məcbur edib. Müharibənin ilk günlərindən fərqli olaraq son iki həftədə Azərbaycan Silahlı Qüvvələri daha sürətlə irəliləyir. Cəbrayıl, Hadrut və Füzuli Azərbaycanın nəzarətindədir. Azərbaycan Ordusu Qərbə – Həkəri çayına və eyni zamanda Şimala doğru hərəkət edir. Laçın koridoru Azərbaycan Ordusu artilleriyasının atış məsafəsindədir. Ehtimal olunur ki, Azərbaycan Ordusu bir neçə gün ərzində bu kritik təminat marşrutunu tutacaq və ya ən azından oradakı hərəkəti məhdudlaşdıracaq. Müharibə hələ bitməyib, lakin aydındır ki, Ermənistan ordusu itirdiyi mövqeləri geri qaytarmaq, itkilərini kompensasiya etmək və yenidən təşkilatlanmaq iqtidarında deyil. Nəticədə, müharibənin dayanması ilə bağlı hələ heç bir ehtimal olmasa da, döyüş meydanındaki uğurları və azad edilən ərazinin miqyasını nəzərə alaraq, rəsmi Bakı artıq möhtəşəm siyasi qələbəni iddia edə bilər”* [32]. Təxminən eyni ərəfədə Royal Vahid Xidmətlər İnstitutunun tədqiqatçısı Cek Votlinq Azərbaycanın döyüş meydanındaki üstünlüyünü diqqət mərkəzinə gətirərək vurğulamışdı: *“Ermənilər hələ şokdadırlar, çünki döyüşən tərəflərdən biri müasir, digəri ötən əsrin 70–80-ci illərinin silah sistemlərindən istifadə edir”* [33].

Oktyabrın sonu, noyabrın əvvəllərində hərbi prosesləri təhlil edən Dmitri Kuznets bildirmişdi: *“Ermənistanın Dağlıq Qarabağdakı hərbi birləşmələrinin belə vəziyyətdə məğlubiyyətdən canını qurtarmasına ümid azdı. Aşiq aşkar görünür ki, Dağlıq Qarabağdakı, hətta Ermənistandakı resurslar tükənib. Hələ ki, Ermənistan ordusunun həyata keçirdiyi bütün əks-hücum əməliyyatları ağır itkilərlə nəticələnib və bu da Azərbaycan tərəfinin sürətlə Şuşaya irəliləməsinə səbəb olub”* [34].

Gələcək müharibələrin xarakterini başa düşmək üçün İkinci Qarabağ müharibəsindən aşağıdakı olduqca mühüm dərsləri çıxarmaq olar:

1. Müvafiq radioelektron mübarizə vasitələri və PUA-lara qarşı effektiv silah sistemləri olmadan ənənəvi quru qoşunlarının məğlubiyyəti qaçılmazdır [35]. İkinci Qarabağ müharibəsi ənənəvi quru qoşunları bölmələrinin (zirehli və mexanikləşdirilmiş) inkişaf etmiş dron silahlarına qarşı həssaslığını sübut etdi. Ümumiyyətlə, 44 günlük müharibə ərzində düşmənin 1500-ə yaxın hava hücumundan müdafiə və artilleriya vasitəsi, zirehli və digər texnikası məhv edilmişdir [36] ki, burada dronların fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Mixail Kofman bildirir ki, *“İkinci Qarabağ*

müharibəsi Ermənistan ordusunun istifadə etdiyi sovet HHM sistemlərinin müasir PUA-larla mübarizədə əlverişsiz olduğunu göstərdi” [21]. Hədəfin aşkar edilməsi üçün PUA-ların kombinasiyalı istifadəsi və onlara zərbələrin endirilməsi, eyni zamanda dronların kütləvi tətbiqi bu müharibəni fərqləndirən əsas elementlərdəndir.

2. Müasir müharibələrdə quru qoşunlarının atəş dəstəyi və dronların fəaliyyətinin inteqrasiyası çox vacibdir. İkinci Qarabağ müharibəsində gecə döyüşləri də daxil olmaqla, bir çox toqquşmada Azərbaycan Ordusunun artilleriyası və raket sistemləri dronlarla koordinasiyalı şəkildə fəaliyyət göstərdi [35]. Nəticə etibarilə, biz müasir müharibələrdə PUA-larla artilleriya atəşlərinin kombinasiyasının artan tendensiyasının şahidi olduq. PUA-lardan bu şəkildə istifadə müasir müharibələrin əsas xarakterik xüsusiyyətidir. Mayk Ekel iddia edir ki, “İkinci Qarabağ müharibəsi başlayana qədər Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin arsenalında 200-ə qədər PUA modeli vardı” [5]. Türkiyə istehsalı olan Bayraqdarın (TB2) döyüş meydanındakı əhəmiyyətini vurğulayan ABŞ Dəniz Piyadaları Korpusunun keçmiş zabiti və London Kral Kollecinin hərbi sənəti üzrə tədqiqatçısı Rob Li qeyd etmişdi: “Biz Azərbaycanın döyüş meydanında əldə etdiyi nailiyyətə son 20–25 ildə şahid olmamışıq” [5]. Bununla yanaşı, yüksək dəqiqliyə malik artilleriya silahları (Polonez, Qasırga, Lora, Spike) müharibədə Azərbaycan Ordusunun atəş gücünü tam təmin etdi. PUA-ların zərbəsinin kifayət etmədiyi hədəflər onların verdiyi koordinatlar sayəsində artilleriya atəşləri ilə məhv edildi və bununla da dronların fəaliyyəti ilə atəş dəstəyinin inteqrasiyası reallaşdı. Rusiya Milli Elmlər Akademiyasının Yaxın Şərq İnstitutunun tədqiqatçısı Vasili Kaşinin qənaətinə, “Azərbaycanın silahlanma üzrə xərcləri daha məntiqli, planlaması daha diqqətli idi. Vəsait boşuna xərclənməmişdi, hərbi məsələlərlə bağlı ən son yeniliklər təfsilatı ilə nəzərə alınmışdı, Yaxın Şərqdəki müharibə təcrübəsi tədqiq edilmişdi. Onlar bu müharibəyə nümunəvi şəkildə hazırlanmışdılar və bu hazırlıq sadəcə hərbi aspektləri deyil, siyasi, iqtisadi və təbliğat məsələlərini də əhatə edirdi” [37]. Əslində, Ermənistan da bu müharibəyə uzun illər idi ki, hazırlanırdı. Çoxillik istehkam qurğularının hazırlanması ilə yanaşı, Stokholm Beynəlxalq Sülh Araşdırmaları İnstitutunun məlumatına əsasən Ermənistanın 2014–2019-cu illərdə silah, texnika və hərbi təchizat idxalı 2009–2014-cü illərə nisbətən 3,5 dəfə çox olmuşdur [37].

3. “Müharibədaxili çəkirdmə”nin əhəmiyyəti artmışdır [35]. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Ordusunun uğurlu əks-hücum əməliyyatlarından şoka düşən Ermənistan tərəfi Azərbaycanın mülki əhalisinin sıx məskunlaşdığı şəhər və qəsəbələrini, eləcə də milli infrastrukturunu ballistik raket hədəfinə almışdı. Hüquqi aspektdən müharibə cinayəti hesab olunan bu davranış “müharibədaxili çəkirdmə” konsepsiyasının zəruriliyini şərtləndirir. “Müharibədaxili çəkirdmə” konsepsiyası davam edən müharibə müddətində müxtəlif eskalasiyaların nəzarətdə saxlanılmasını nəzərdə tutur. Ənənəvi çəkirdmə strategiyalarından fərqli olaraq, “müharibədaxili çəkirdmə” konsepsiyası yalnız müharibə dövründə fəaliyyət göstərir. Döyüş meydanında Azərbaycanın texnoloji üstünlüyündən sarsılan Ermənistan qeyd etdiyimiz kimi, ballistik raket və yaylım atəşli reaktiv sistemləri (YARS) ilə Azərbaycanın yaşayış məntəqələrini atəşə tuturdu. Ermənistan ordusunun silahlanmasında olan “İsgəndər” operativ-taktiki raketləri vəziyyəti daha da təhlükəli etmişdi. 2020-ci il oktyabrın 10-da Moskvada qəbul edilən atəşkəs razılaşmasından bir gün sonra Gəncə şəhərinə raket-artilleriya zərbələrinin endirilməsi bombalanması təhlükənin ciddiliyini sübut edir. ABŞ politoloqu, *Viskonsin Market Universitetinin professoru* Piter Teyse görə, Ermənistanın bu hərəkəti 1939-cu ildə Hitler ordusu tərəfindən Varşavanın bombardman edilməsinə bərabər bir hadisədir [38]. Professor Peter Tase Avropa İttifaqı ölkələrini, Avropa Şurası Parlament Assambleyasını, Avropa Şurasını və ABŞ Dövlət Departamentini İrəvanın avtokratik rəhbərliyinin həyata keçirdiyi terror aktlarının birbaşa təsirləri və geosiyasi nəticələri barədə xəbərdar edərək vurğulamışdır: “Ermənistanın həyata keçirdiyi bütün bu amansız hərəkət və təxribatlar Azərbaycan Respublikasının otuz il yaxın müddətdə erməni işğalı altında olan suveren ərazilərinin hər qarışını azad etməsi üçün daha da güclü səbəbdır” [38]. Ona görə də müharibə dövründə Azərbaycanın zərbə PUA-ları vasitəsilə Ermənistan ərazisindəki raket sistemlərini sıradan çıxarması, əslində “müharibədaxili çəkirdmə” konsepsiyasının bir elementi idi. Burada məqsəd gərginliyin növbəti

mərhələyə keçməsinin qarşısını almaq idi. Ümumiyyətlə, İkinci Qarabağ müharibəsi göstərdi ki, “müharibədəxili çəkirdirmə” və konsepsiya ilə əlaqəli strateji silah sistemləri gələcək illərdə döyüş meydanlarında dominantlıq edəcək.

4. Dronlar düşmənin kiçik və ortamənzilli HHM sistemlərinin aşkara çıxarılıb məhv edilməsində mühüm rol oynayır [35]. 44 günlük müharibədə Azərbaycan Ordusunun uğurlu fəaliyyətlərini, əsasən, təkzib etməsi ilə yadda qalan Ermənistan Müdafiə Nazirliyinin nümayəndəsi Artsrun Hovhanisyan Azərbaycanın dron strategiyasını və gücünü belə xarakterizə etmişdi: *“Bu, beşinci nəsil müharibədir. Bizim təxminlərimizə görə müharibənin ilk günündə cəbhənin cənub və şimal istiqamətlərində havada eyni anda təxminən 1000 dron var idi. Onların məqsədi Qarabağda hava hücumundan müdafiə sistemləri və atəş mövqelərini sıradan çıxarmaq idi. Bu məqsədə qismən nail olundu”* [39]. Əslində, Artsrun Hovhanisyanın etiraf etdiyi bu idisə, onda demək ki, məqsədə tam nail olunmuşdu. Çünki müharibə dövründə cərəyan edən hadisələrin gedişi göstərdi ki, Azərbaycan Ordusu düşməne onların etiraf etdiyindən qat-qat çox zərbə vurub. Hər iki tərəfə məxsus PUA-ları müqayisə edən polşalı tədqiqatçı Ridvan Ukrosta qeyd etmişdi: *“Azərbaycanın döyüş meydanında istifadə etdiyi Harop, Orbiter 3, Orbiter 2, SkyStriker, Hermes 900, ThunderB, Orbiter 2M, Aerostar, Hermes 450 və Heron-1 ilə müqayisədə Ermənistanın “Krunk” və ya “Crane” dronlarının effektivliyi üç dəfə azdır”* [40]. Rusiya istehsalı olan qısa və ortamənzilli “Pantsir” HHM komplekslərinə qarşı Suriya və Liviyada döyüş meydanında öz effektivliyini sübut edən Bayraqdar TB-2 Ermənistanın HHM sistemlərinə qarşı mübarizədə Azərbaycan Ordusu tərəfindən də müvəffəqiyyətlə istifadə olunmuşdur. Qeyd edək ki, müharibənin yalnız ilk iki həftəsində Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri Ermənistan ordusuna məxsus 60 HHM sistemini (əsasən, 9K33 OSA və 9K35 Strela) məhv etmişdi. Silah arsenalının təkmilləşdirilməsi baxımından kifayət qədər diversifikasiya edən Azərbaycan İsrail istehsalı olan PUA-ları da müvəffəqiyyətlə tətbiq etmişdi. Düşməne məxsus silah anbarlarının məhv edilməsi baxımından kamikadze dronu – Harop bu PUA-ların ən önündədir. Xüsusən də, S-300 raket sistemlərinin sıradan çıxarılmasında bu dronlar uğurla istifadə olunmuşdu. Beləliklə, silah ticarətində diversifikasiya etməyi bacaran Azərbaycan keçmiş sovet ölkələrinin bir çoxunda ənənə halını almış Rusiya silah sənayesindən asılılığı azalda bilmişdi. Hətta bəzi mənbələr iddia edir ki, Azərbaycanın silah idxalının 60%-i İsrailin payına düşür [41]. Müharibənin taleyinin Azərbaycanın xeyrinə həll olunmasında Türkiyə müdafiə sənayesinin məhsulu Bayraqdar TB2 PUA-sının təkzibedilməz rolu vardır. Alman hərbi eksperti Ulrike Franke bildirib ki, *“Ermənistanla Azərbaycan arasında baş verən İkinci Qarabağ müharibəsi tarixdə dronla qazanılmış ilk müharibədir. Ermənistan döyüşdə ənənəvi artilleriyadan istifadə etdi. Azərbaycan isə, onlara qarşı dronları tətbiq etməklə bir ilk imza atdı. Təbii ki, Ermənistan bunu heç gözləmədi. Təsəvvür edin, artilleriya qurğularını bir yerə toplayırsınız, hücum etməyə hazırlaşarkən qəfil başınızın üstündə bir dron peyda olur. Bir atışla bütün texnika və şəxsi heyət məhv olur”* [25]. Rusiyanın silah istehsalçıları və hərbi mütəxəssisləri iddia edirdilər ki, onların HHM sistemləri Türkiyə PUA-larına qarşı mübarizədə kifayət qədər effektivdir. Belə ki, Rusiya HHM qoşunları son iki il ərzində müxtəlifölçülü PUA-lara qarşı mübarizə təlimləri keçirmişdilər. Məsələn, müharibədən bir neçə ay əvvəl PUA-lara qarşı rus-erməni birgə tədbirlərinin nəticəsi kimi elan olunmuşdu ki, Ermənistan ordusu *“Türkiyə Bayraqdarlarından qoruxmamalıdır”* [42]. Lakin Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin təqdim etdiyi videomateriallar Ermənistan ordusunun Bayraqdar PUA-larının qarşısında acizliyini göstərmiş oldu. Aydın ki, Azərbaycanın silah arsenalı yalnız Rusiyaya məxsus silah sistemləri və texnikalardan ibarət olsaydı, müharibədə bu qədər müddətə qələbə qazanmaq mümkün olmazdı.

5. Texnologiya dövrü olmasına baxmayaraq, ənənəvi taktika və silahlar da öz əhəmiyyətini itirməyib. Azərbaycan Ordusunun texnoloji üstünlüyü və dronlardan müvəffəqiyyətlə istifadəsi qələbənin qazanılmasında əvəzedilməz rol oynasa da, azad olunmuş torpaqlarda təmizləmə işləri və möhkəmlənmə məqsədilə bölmələr ənənəvi taktika və silahlardan istifadə edirdilər. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri kritik mövqeləri azad edərək, İranla sərhədi tam nəzarətə götürdü və xüsusi strateji əhəmiyyətə malik Laçın dəhlizinə doğru irəliləməyə başladı. Mövqələrdə tam

möhkəmlənmə işləri aparılmadan heç bir kənd, qəsəbə və ya şəhərin azad olunması elan edilmədi. Ənənəvi taktika və silahlardan məharətlə istifadə edən Azərbaycan əsgəri dünya ekspertlərini təəccübləndirə bildi. Hərbi ekspert Mixail Kofman qeyd edir: *“Müharibənin ilk günlərində Ermənistan silahlı qüvvələrinin geri çəkilməsi müqabilində Azərbaycan Ordusu daha yavaş irəliləyirdi, lakin iki həftə sonra Azərbaycan Ordusunun irəliləmə tempi nəzərəcarpacaq dərəcədə artmışdı. Artıq Azərbaycan əsgəri qazandığı taktiki uğurları daha məharətlə istifadə edərək sürətlə irəliləyir və erməni qoşunlarını daha çətin və təhlükəli vəziyyətə salırdı. Bu fakt mən özüm də daxil olmaqla, bir çox ekspertləri təəccübləndirmişdi”* [21]. Əslində, Kofmanın qeyd etdiyi məqam Ermənistan silahlı qüvvələrinin 30 ilə yaxın müddətdə qurduğu istehkam maneələri və işğal olunmuş ərazilərdə yerləşdirilən mina sahələri ilə əlaqədar idi. Çünki bu maneələrin yarılmasına çox enerji və resurs sərf edilmişdi.

6. Müharibədə hərbi-siyasi strategiya (uzaqgörənlik) mühüm rol oynayır [35]. Cənubi Qafqazın dünya xəritəsində çox kiçik yer tutmasına baxmayaraq, ona olan maraq regionun coğrafi ölçüsündən qat-qat böyükdür. Bu baxımdan regionda mövcud olan münaqişələrin həllində sadəcə münaqişə tərəflərinin deyil, bir sıra xarici güclərin də konstruktiv mövqe nümayiş etdirməsi çox önəmlidir. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin peşəkarlığının artırılmasına, eləcə də maddi-texniki bazasının gücləndirilməsinə xüsusi diqqət göstərən Prezident İlham Əliyev, eyni zamanda beynəlxalq arenada Azərbaycanın nüfuzunun artırılması istiqamətində çox ciddi strateji addımlar atmışdır. Bu addımların arxasında, şübhəsiz ki, Azərbaycanın milli maraqları dayanırdı. Cənab Prezident İlham Əliyevin 2019-cu il fevralın 12-də müsahibəsində qeyd etdiyi kimi: *“Bəzən bizim xarici siyasətimizi tarazlaşdırılmış siyasət kimi qələmə verirlər, ancaq mən hesab edirəm ki, bizim siyasətimiz milli maraqlar üzərində qurulub”* [43]. Bu baxımdan, 44-günlük müharibədə region dövlətlərinin nümayiş etdirdiyi mövqe çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ermənistanla külli miqdarda silah-sursat tədarük edən bir sıra ölkələrin siyasi bəyanatlarda bitərəflik nümayiş etdirməsi Azərbaycan diplomatiyasının uğurudur. Tarixi nümunələr göstərir ki, beynəlxalq güc mərkəzləri eynixarakterli münaqişələrə fərqli yanaşma nümayiş etdirə bilirlər. Buna misal olaraq, Kosovo nümunəsini göstərmək olar. Ermənistan Respublikasının özünün belə Dağlıq Qarabağın “müstəqilliyini” tanımağa cəsarət etməməsi də cənab İlham Əliyevin yürütdüyü uğurlu siyasətin nəticəsidir. Qeyd edək ki, ABŞ kimi global gücün birbaşa dəstəyinə malik Saakaşvili buna nail ola bilməmişdi. Bir super güc tərəfindən dəstəklənən Gürcüstan digər super gücü qarşısına almaqla müharibədə məğlub olmuşdu. Müharibə başlayan gündən indiyə qədər Rusiya rəhbərliyinin nümayiş etdirdiyi yanaşma da bilavasitə İlham Əliyev diplomatiyasının uğurudur. Beləliklə, Ermənistanın İkinci Qarabağ müharibəsində birbaşa dəstək gözlədiyi gücləri neytrallaşdıran Ali Baş Komandan İlham Əliyev qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaqla müharibənin müddətini qısaltmış oldu. Bu da müharibədə hərbi-siyasi strategiyanın mükəmməlliyini sübut edir.

7. Qeyd olunanlarla yanaşı, imkansız hesab olunan əməliyyatları reallaşdırmaqla Azərbaycanın Xüsusi Təyinatlı bölmələri də dünya hərbi tarixinə adlarını yazmaq bacardılar. Sosial media platformalarında yayılan döyüş görüntülərini təhlil edən Can Kasapoğlu bildirir ki, Azərbaycan ABŞ koalisiyasının 2001-ci ilin sonundan bəri Əfqanıstan dağlarında Talibana qarşı tətbiq etdiyi taktikadan da dərs çıxarıb. Həmin əməliyyatlarda XX əsr müharibələrinə xas şəkildə minlərlə NATO əsgəri eyni vaxtda bir yerdə olmurdu. Əfqanıstanın daxilində və Pakistanla 3300 kilometrlik sərhədi boyunca ABŞ xüsusi təyinatlıları kiçik qruplar şəklində Taliban ərazisinə göndərilir, “axtarıb məhv etmək” missiyaları həyata keçirirdilər. Dağlıq Qarabağın cənub-şərq hissəsində Ermənistanın müdafiə xətti yarılan kimi Azərbaycan xüsusi təyinatlıları şəhər və kəndlər ətrafındakı yüksəklikləri ələ keçirərək şəhərlərə gedən yolları kəsmiş, düşməni qaçmağa vadar etmişdilər [44]. Qazaxıstanlı politoloq Asxat Kasenqali İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycan Xüsusi Təyinatlılarının müstəsna rolunu belə qiymətləndirmişdi: *“Qarabağın azad edilməsində xüsusi təyinatlıların rolu xüsusi qeyd edilməlidir. Xüsusi təyinatlılar erməni işğalçıları üçün kabusa çevrilmişdi. Onların yüksək hazırlıq səviyyəsi və xüsusi taktikalari düşmən əsgərlərinə dəfələrlə zərbə endirməyə imkan verdi”* [45]. Xüsusi təyinatlıların hazırlıq prosesinə toxunan politoloq bildirmişdi ki, Azərbaycanda

xüsusi təyinatlı kursunu 100 nəfərdən cəmi 4 və ya 5-i müvəffəqiyyətlə başa vurur, xüsusi təyinatlılar yalnız fiziki göstəricilərinə görə fərqlənir, eyni zamanda bir neçə dil bilirlər [45].

Şübhəsiz ki, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin qeyd etdiyimiz üstünlüklərinə baxmayaraq, Ermənistan siyasi-hərbi rəhbərliyi erməni xalqına məğlubiyyətlərinin səbəbini absurd fikirlərlə əsaslandırmağa çalışır. Ermənistan hakimiyyəti və lobbisi cəmiyyətdə belə bir fikir formalaşdırmaq istəyir ki, guya onların ordusu Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinə qarşı deyil, Azərbaycan–Türkiyə–Pakistan Ordularına qarşı “döyüş”, lakin müharibə dövründə bunu sübut edən tək bir fakt belə ortaya qoya bilmədilər və özlərini beynəlxalq arenada biabır etdilər. Hətta bəzi erməni tədqiqatçıları və erməni mənşəli xarici ölkə vətəndaşları bu məğlubiyyətdə Rusiyanın marağının olduğunu da iddia edirlər. Məsələn, ATƏT-in Cənubi Qafqaz üzrə keçmiş nümayəndəsi Riçard Qiraqosyan qeyd etmişdir ki, guya “*Ermənistandakı “demokratik hakimiyyət” Rusiyada mövcud olan Putin hakimiyyətinə təhdid kimi qiymətləndirilirdi*”. Bundan əlavə, tədqiqatçı Rusiya qoşunlarının Ermənistanda uzunmüddətli qalmasından narahat olduğunu bildirmişdi [46]. Nəticə etibarilə, həyata keçirilən uğurlu xarici və daxili siyasi kurs Azərbaycanın işğal altında olan torpaqlarının azad edilməsinə və geostrateji mövqeyinin möhkəmlənməsinə imkan yaratdı.

Azərbaycan Ordusunun müharibə təcrübəsindən faydalanaraq, hətta, bir çox inkişaf etmiş ölkələr müdafiə sənayesi strategiyalarında yeniliklər etməyi nəzərdən keçirirlər. Birləşmiş Krallığın keçmiş millət vəkili Riçard Ottavey hökumətin son hesabatlarına əsaslanaraq bildirmişdi ki, “*Azərbaycanın müharibədə TB2 PUA-larından olduqca uğurlu istifadəsindən sonra Birləşmiş Krallığın Müdafiə Nazirliyi öz dron proqramını genişləndirmək niyyətindədir*” [47].

Nəticə

Azərbaycan hərbi tarixinə qızıl hərflərlə yazılan 44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycan Respublikasının siyasi rəhbərliyinin iradəsini və Silahlı Qüvvələrinin hərbi gücünü beynəlxalq arenada sübut etmiş oldu. Bir çox spesifik xüsusiyyətləri ilə yadda qalan “Dəmir yumruq” əməliyyatı təhlükəsizlik və hərbi elmləri üzrə tədqiqatçı və ekspertlərin diqqətini çəkməklə günümüzdə, yaxın, hətta uzaq gələcəkdə bir çox tədqiqat işlərinin obyektinə olacaq. “Dəmir yumruq” əməliyyatının xarici auditoriya üçün diqqət mərkəzində olduğunu vurğulamaqla yanaşı, xarici tədqiqatçıların bu əməliyyatla bağlı yanaşmalarının təhlili və yerli auditoriyaya çatdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, hərbi ekspertlər və təhlükəsizlik üzrə tədqiqatçılar “Dəmir yumruq” əməliyyatını yeni nəsil müharibənin elementlərinin tətbiq olunduğu müharibə kimi qəbul edir və dünya miqyasında hərbi tarixinə düşmüş ən aparıcı əməliyyatlar sırasında görürlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Əfəndiyev, Ə. Ermənistanın 2020-ci il iyul təxribatı: mümkün səbəb və təsirləri / Ə.Əfəndiyev, E.Məmmədov, A.Həsənov [və b.] // – Bakı: Hərbi bilik, – 2020. №3, – s. 5-10.
2. İskəndərov, X. Dağlıq Qarabağ böhranı: Ermənistanın aqressiyası fonunda Azərbaycanın tükənən səbri: [Elektron resurs] / AZƏRTAC. – 8 oktyabr, 2020. URL: <https://azertag.az/xeber/1608033>.
3. İlham Əliyev BMT Baş Assambleyasının 75-ci sessiyasının ümumi debatlarında videoformatda çıxış edib: [Elektron resurs] / – Bakı, 24 sentyabr 2020. URL: <https://president.az/articles/40937>.
4. Goldstein, I. Croatia: A History / I.Goldstein. – London: C. Hurst & Co. Publishers, – 1999. – 281 p.
5. Eckel, M. Drone Wars: In Nagorno-Karabakh The Future Of Warfare Is Now – Analysis: [Electronic resource] / – Washington D.C., October 10, 2020. URL: <https://wapo.st/3qFbMk3>.
6. Malyasov, D. Azerbaijani military turns Soviet biplane aircraft into drones: [Electronic resource]. – October 2, 2020. URL: <https://bit.ly/2Ntn9gV>.

7. Russian military expert talks ongoing situation in Nagorno-Karabakh conflict zone: [Electronic resource] / – Baku, October 7, 2020. URL: <https://bit.ly/3qM4YRX>.
8. İskəndərov, X. Ermənistan beynəlxalq hüququ hərtərəfli pozan və eyni zamanda, dünya ictimaiyyətinə imdad diləyən yeganə ölkədir: [Elektron resurs] / AZƏRTAC. – 21 oktyabr, 2020. URL: <https://azertag.az/xeber/1620585>.
9. İskəndərov, X. Azərbaycanın qələbələri fonunda Ermənistan hakimiyyətinin son çırpıntıları: [Elektron resurs] / AZƏRTAC. – 16 oktyabr, 2020. URL: <https://azertag.az/xeber/1615891>.
10. Cəbhədə oktyabrın 20-nə olan son vəziyyət: [Elektron resurs] / – Bakı, 20 oktyabr, 2020. URL: <https://bit.ly/3qmw0c>.
11. Cəbhədə oktyabrın 21-nə olan son vəziyyət: [Elektron resurs] / – Bakı, 21 oktyabr, 2020. URL: <https://bit.ly/3rTzhXg>.
12. İskəndərov, X. Aqlını itirmiş rəhbər və ya Paşinyanın “parkinson xəstəliyi”: [Elektron resurs] / AZƏRTAC. – 23 oktyabr, 2020. URL: <https://azertag.az/xeber/1622651>.
13. Cəbhədə oktyabrın 22-nə olan son vəziyyət: [Elektron resurs] / – Bakı, 22 oktyabr, 2020. URL: <https://bit.ly/2NqNxrI>.
14. Cəbhədə oktyabrın 24-nə olan son vəziyyət: [Elektron resurs] / – Bakı, 24 oktyabr, 2020. URL: <https://bit.ly/37gK5XC>.
15. Cəbhədə oktyabrın 25-nə olan son vəziyyət: [Elektron resurs] / – Bakı, 25 oktyabr, 2020. URL: <https://bit.ly/3ubzQhc>.
16. Chateau, K. The Atlantic Wall: [Electronic resource] / – Embry. URL: <https://bit.ly/39GBXAd>.
17. WW2 Invasion of Normandy, June 6, 1944: [Electronic resource]. – February 11, 2014. URL: <https://bit.ly/3ss322u>.
18. Hacıxanlı, M. Paşinyan Dağlıq Qarabağ kartı ilə manipulyasiya edir: [Elektron resurs] / – Bakı, 3 sentyabr, 2020. URL: <https://bit.ly/2NdCC4B>.
19. Azerbaijan liberates Shusha from 28 years of Armenian occupation: [Elektron resurs] / – November 8, 2020. URL: <https://bit.ly/3eTjowO>.
20. Bateman, R. No, Drones Haven't Made Tanks Obsolete Wrecked armor in the Nagorno-Karabakh conflict was down to bad training and terrain, not magical technology: [Electronic resource]. – October 15, 2020. URL: <https://bit.ly/3iwwQXj>.
21. Kofman, M. A Look at the Military Lessons of the Nagorno-Karabakh Conflict: [Electronic resource]. – December 21, 2020. URL: <https://bit.ly/3rKzegw>.
22. Movses Akopyan: “44 günlük müharibə vaxtı yayılan yalanlar ölkəni dərin böhrana salıb”. – Bakı, 19 noyabr, 2020. URL: <https://bit.ly/3pAo8tB>.
23. Salvatore, A. How to End the Conflict in Nagorno-Karabakh: [Electronic resource] – November 2, 2020. URL: <https://bit.ly/3c3RbBV>.
24. Hauer, N. Nagorno-Karabakh conflict will soon face a decisive moment: [Electronic resource] / – Jeddah, November 06, 2020. URL: <https://bit.ly/363ikB9>.
25. “İkinci Qarabağ müharibəsi tarixdə dronla qazanılmış ilk savaştır” - Alman ekspert: [Elektron resurs]. – Bakı, 7 fevral, 2021. URL: <https://bit.ly/3d4TCVo>.
26. Armenia-Azerbaijan: Why did Nagorno-Karabakh spark a conflict? [Electronic resource] / – London, November 12, 2020. URL: <https://bbc.in/39BQrkK>.
27. Gressel, G. Military lessons from Nagorno-Karabakh: Reason for Europe to worry: [Electronic resource] – London, November 24, 2020. URL: <https://bit.ly/3d4PrZU>.
28. Nikol Paşinyan: “Biz üçtərəfli razılaşmanı cırıb ata bilərik, ancaq bununla heç nə dəyişməyəcək”: [Elektron resurs] – Bakı, 14 noyabr, 2020. URL: <https://bit.ly/2IEr8h>.
29. NATO Azərbaycan ordusunun təcrübəsini təhlil etmək üçün Berlində fəvqəladə məxfi toplantı keçirdi. Dron görüntüləri tək-tək araşdırıldı: [Elektron resurs] / – Bakı, 29 dekabr, 2020. URL: <https://bit.ly/39KY0p6>.

30. Morgan, J. Armor attrition in Nagorno-Karabakh battle not a sign US should give up on tanks, experts say: [Electronic resource]. – September 30, 2020. URL: <https://bit.ly/3bYgmG7>.
31. Jintcharadze, M. Nagorno-Karabakh Ceasefire Agreement: Implications for Caucasus Region: [Electronic resource]. – December 11, 2020. URL: <https://bit.ly/2MHG7jj>.
32. Kofman, M. Perspectives. Armenia's military position in Nagorno-Karabakh grows precarious: [Electronic resource]. – October 24, 2020. URL: <https://bit.ly/392kp24>.
33. Foy, H. Drones and missiles tilt war with Armenia in Azerbaijan's favour: [Electronic resource]. – October 28, 2020. URL: <https://on.ft.com/39SRFbl>.
34. Kuznets, D. The battle for Shusha Fighting in Nagorno-Karabakh has reached a turning point. Here are the most recent developments in the conflict zone: [Electronic resource]. – November 7, 2020. URL: <https://bit.ly/3p5iYF2>.
35. Kasapoglu, C. Analysis – Five key military takeaways from Azerbaijani-Armenian war: [Electronic resource] / – Istanbul, October 30, 2020. URL: <https://bit.ly/360IHcc>.
36. Azərbaycan Respublikası öz ərazi bütövlüyü bərpa etdi: [Elektron resurs] / – Bakı, 4 dekabr, 2020. URL: <https://bit.ly/3o5NYUW>.
37. Аксенов, П. Почему Азербайджан выиграл войну в Карабахе? Отвечают военные эксперты: [Электронный ресурс]. – 11 ноября, 2020. URL: <https://bbc.in/39h5BwP>.
38. İskəndərov, X. Azərbaycanın qələbələri fonunda Ermənistan hakimiyyətinin son çırpıntıları: [Elektron resurs] / AZƏRTAC. – 16 oktyabr, 2020. URL: <https://azertag.az/xeber/1615891>.
39. Mgdesyian, A. UAVs a Gamechanger in Karabakh: [Electronic resource] – London, October 30, 2020. URL: <https://bit.ly/3qSMteH>.
40. Urcosta, R.B. Drones in the Nagorno-Karabakh: [Electronic resource] / – McLean, October 23, 2020. URL: <https://bit.ly/3611mnb>.
41. Azerbaijan using Israeli “kamikaze drones” in Nagorno-Karabakh clashes: [Electronic resource] / – Tel Aviv, September 30, 2020. URL: <https://bit.ly/2KztxBY>.
42. После Карабахского конфликта все говорят о «революции дронов» Исчерпывающий путеводитель «Медузы» потому, как беспилотники (возможно) изменят войны – и что это значит для России: [Электронный ресурс]. – 19 ноября, 2020. URL: <https://bit.ly/2MuOlen>.
43. İskəndərov, X. Strategiyanın İlham Əliyev modeli: Diplomatiya və hərbi məharətin mükəmməl sintezi: [Elektron resurs] / AZƏRTAC. – 30 oktyabr, 2020. URL: <https://azertag.az/xeber/1629349>.
44. Azərbaycanı qələbəyə aparmış 3 faktor – TƏHLİL: [Elektron resurs] / – Bakı, 16 noyabr, 2020. URL: <https://bit.ly/3d477EE>.
45. Политолог рассказал о роли спецназа Азербайджана в возвращении Карабаха (ВИДЕО): [Электронный ресурс] / – 21 дек 2020. URL: <https://bit.ly/2NcOGmt>.
46. Эксперты о ситуации в Карабахе: мир с далеко идущими последствиями: [Электронный ресурс] / – 21 ноября, 2020. URL: <https://bit.ly/3qUsZ9u>.
47. Ottaway, R. UK ‘must learn lessons’ of the Nagorno-Karabakh conflict: [Electronic resource] / UJ Defence Journal. – January 14, 2021. URL: <https://bit.ly/3sFYBRX>.

Аннотация

44-дневная Отечественная война. Военно-политический анализ Гейдар Пириев, Рашад Тахиров, Хаял Искандаров

В статье на основе ретроспективного анализа уточняются факторы, приведшие к началу Второй Карабахской войны, исследуются военно-политические процессы, происходившие за 44 дня войны, показана их характеристика, теоретически обосновывается вклад операции «Железный кулак» мировому военному искусству в соответствии с мнениями зарубежных и отечественных военных экспертов, и исследователей.

Ключевые слова: «Железный кулак», Вторая Карабахская война, Нагорный Карабах, 44-дневная война.

Abstract

**44-day Patriotic War. Military-political analysis
Heydar Piriev, Rashad Tahirov, Khayal Iskandarov**

The article clarifies the factors that led to the outbreak of the Second Karabakh War on the basis of retrospective analysis, examines the military-political processes that took place during the 44-days of the war, shows their characteristics, theoretically substantiates the contribution of Operation “Iron Fist” to world military art in accordance with the opinions of foreign and local military experts and researchers.

Keywords: “Iron Fist”, the Second Karabakh War, Nagorno-Karabakh, the 44-day war.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 15.01.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 17.02.2021

Çapa qəbul edilmişdir: 15.03.2021

UOT 355/359

“YUMŞAQ GÜC”ÜN DESTRUKTİV POTENSİALI**f.ə.ü.f.d. Məhəmməd Əkbərov***Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası*

E-mail: court.akberov@gmail.com

Xülasə. Məqalədə global geosiyasi transformasiya şəraitində “yumşaq güc” vasitələrinin rolunun artmasından və onun destruktiv proseslərlə əlaqəsindən bəhs edilir. Həmin əlaqələrin izah edilməsində “dolayı fəaliyyətlər strategiyası”, qeyri-zorakı mübarizə və “idarəolunan kaos” nəzəriyyələri müstəsna rol oynayır. Bu nəzəriyyələr “yumşaq güc” fenomenini ciddi hərbi-siyasi nəticələr doğuran texnoloji, kommunikativ, manipulyativ və s. vasitələr dəsti kimi xarakterizə etməyə imkan verir.

Açar sözlər: yumşaq güc, dolayı fəaliyyətlər strategiyası, qeyri-zorakı mübarizə nəzəriyyəsi, idarəolunan kaos nəzəriyyəsi, informasiya müharibəsi, rəngli inqilablar.

Giriş

“Yumşaq güc” vasitələrinin rolunun artması global siyasi proseslərin transformasiyasının nəticəsidir. Bununla belə, “yumşaq güc”ün hərbi təsir vasitələrini tam şəkildə siyasi arenadan sıxışdırıb çıxarmasını söyləmək çətindir. Müasir praktikada elə hallara rast gəlinir ki, orada “yumşaq güc” vasitələrinin tətbiqi nəticəsində siyasi vəziyyətin qeyri-sabitliyi, xarici müdaxilə, silahlı qiyam və hətta siyasi rejimlərin devrilməsi baş verir. Bu tip hadisələrə keçmiş postsovet məkanında, “Ərəb baharı”nı əhatə edən Yaxın və Orta Şərq ölkələrində baş vermiş rəngli inqilablarda və hakimiyyət dəyişikliklərində rast gəlinir. Həmin proseslər fonunda “yumşaq güc” vasitələrini ciddi fəsadlara və qanlı hadisələrə səbəb olan çevrilmiş texnologiyası kimi xarakterizə etmək mümkündür. Bu isə, “yumşaq güc”ün hadisələrin gedisindən asılı olaraq “sərt güc”lə sinxronluq təşkil etməsinə əsaslanmışdır. Məqalənin hazırlanmasında tarixi, politoloji və müqayisəli təhlil metodundan istifadə edilmişdir.

Siyasətdə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün qeyri-güc alətlərindən istifadə etmək fikri yeni deyil, onun dərin köklərinə hələ antik dövrün sosial-fəlsəfi təfəkküründə rast gəlmək olar. Bəşər tarixi boyunca “yumşaq güc” dəfələrlə dünyada baş verən gedən proseslərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Məsələn Qərblə Şərq arasında yarım əsr davam etmiş global ideoloji qarşıdurmanın süqutunu göstərmək kifayətdir.

“Yumşaq güc” – xarici siyasət sahəsində digər aktorların rəğbətini qazanmaq və onları inandırmaq yolu ilə hədəflərə çatmaq bacarığıdır. Bu xüsusi tip xarici-siyasət fəaliyyəti olaraq, bir dövlətin nüfuzunun digərinə media, populyar və yüksək mədəniyyət vasitəsilə yayılması, təhsil xidmətlərinin təqdim edilməsi və əlverişli iqtisadi mühitin yaradılması, cəlbədicə humanitar və siyasi idealların yayılması və beynəlxalq münasibətlərin digər subyektlərinin idxal etmək istədiyi özünəməxsus dəyərlər sistemidir.

Ümumiyyətlə, həyata keçirilmə məqsədindən, məzmunundan və texnologiyanın tətbiq olunma istiqamətindən asılı olaraq, “yumşaq güc”dən istifadə praktikası iki növə bölünür [1, c.75]. Birinci halda “yumşaq güc” dövlətlər və xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanı inkişaf etdirən müsbət bir texnologiya kimi qiymətləndirilir. İkinci halda isə “yumşaq güc” dövlətin idarəetmə sistemini və bütövlükdə ölkənin sabitsizləşdirilməsi, dövlətin sosial nizamına ciddi ziyan vurmaqla, konstitusiyaya zidd hakimiyyət dəyişikliyi, dövlətin süqutu və ya müflis hala düşməsi üçün bir vasitə olaraq qəbul edilir. Sonuncu halda “yumşaq güc” “sərt güc”dən heç də fərqlənmir. Hətta onlar arasındakı fərqi tapmaq belə mümkünsüz görünür. Bu halda “yumşaq güc” hərbi müdaxilə ilə assosiasiya edilir.

Qlobal rəqabətin güclənməsi və böhran potensialının artması suveren dövlətlərə siyasi təzyiq göstərmək, onların daxili işlərinə müdaxilə etmək, oradakı vəziyyəti gərginləşdirmək, ictimai rəyi və şüuru idarə etmək məqsədilə “yumşaq güc” və insan hüquqları konsepsiyasından qanunazidd və destruktiv istifadə müxtəlifliyi, o cümlədən hərbi risklərə gətirib çıxarır.

Əgər bipolyar qarşıdurma dövründə ABŞ və müttəfiqlərinin sosialist düşərgəsinin dövlətlərinə qarşı mübarizədə istifadə etdiyi “yumşaq güc”ün əsas vasitələri mədəni və ideoloji genişlənmə, pop mədəniyyətinin məşhurlaşması, Amerika həyat tərzini, istehlak ideyaları və s. hesab edilirdisə, artıq XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq “yumşaq təsirlərin” təşkili ilə bağlı yanaşmalar müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Daha israrlı şəkildə məqsədi müəyyən bir ölkədə hakimiyyəti dəyişdirmək olan rəngli inqilablar – müxalifətin rəhbərliyi altında kütləvi xalq çıxışları və etiraz aksiyaları həyata keçirilməyə başlandı və davamlı olaraq dəstəkləndi. “Dünyanın lazımı nöqtələrində” müxalifət hərəkatları, əsasən, maddi və ideoloji cəhətdən dəstəklənir və qeyri-kommersiya təşkilatlarının (QKT) fəal iştirakı ilə həyata keçirilir. Belə ki, 2000-ci ildə Yuqoslaviyadakı “buldozer inqilabı” S.Miloşeviçin istefasına və ölkənin parçalanmasına səbəb oldu; 2003-cü ildə Gürcüstanda “qızılgül inqilabı”; 2004-cü ildə Ukraynada “narıncı inqilab”; 2005-ci ildə Qırğızıstanda “lalə inqilabı”; 2009-cu ildə Moldovada “yasəmən inqilabı”; 2010-cu ildə Tunisdə “yasəmən inqilabı”; 2011-ci ildə Misirdə inqilab; 2011–2013-cü illərdə Rusiyadakı etiraz hərəkatları; 2014 Hong-Kongda “çətir inqilabı” və s. baş verdi [2, s.15].

Baş vermiş hadisələr belə mülahizə yürütməyə əsas verir ki, “yumşaq güc” strategiyası “qurban-ölkənin” dövlət və hərbi idarəetmə sistemini dağıtmağa, iqtisadi fəallığını iflic etməyə və ölkədə sosial nizamın sabitsizləşdirilməsinə xidmət edir. Onun destruktiv proseslərlə əlaqəsi “yumşaq güc”ü zərif, qeyri-zorakı təsir vasitəsi kimi deyil, hakimiyyətin ələ keçirilməsi texnologiyası, çevrilişlər texnologiyası və qeyri-zorakılıq texnologiyası kimi xarakterizə etməyə imkan verir.

22 iyul 2014-cü ildə Rusiya prezidenti Vladimir Putinin sədrliyi ilə Təhlükəsizlik Şurasının iclası keçirilmişdir. O çıxışında *“hazırda Rusiyanın suverenliyi və ərazi bütövlüyünə birbaşa hərbi təhdid olmadığını, lakin dövləti zəiflətmək cəhdlərinin “yumşaq güc” vasitəsilə edildiyini”* söyləmişdi. Dövlət başçısı qeyd etdi ki, *Rusiyanın beynəlxalq aləmdəki mövqeyini zəiflətmək üçün kənardan edilən cəhdlərə adekvat cavab veriləcək. Onun sözlərinə görə, bu cür cəhdlər xüsusi xidmət orqanlarının, “cib QHT-lərinin” və digər metodların köməyi ilə həyata keçirilir. “Biz bu çağırışlara adekvat cavab verməliyik və ən başlıcası, sistemli işləməli, ölkəmizin və cəmiyyətimizin birliyi üçün potensial riskləri ehtiva edən problemləri həll etməliyik”* [3].

“Yumşaq güc” nəinki beynəlxalq siyasi proseslərin həyata keçirilməsi üçün əlavə bir resursdur, həm də müəyyən bir şəkildə destruktiv təsir vasitəsi, informasiya müharibəsində bir silah və “yumşaq təhlükəsizlik” üçün bir təhdid kimi qəbul edilən xüsusi bir texnologiya kimi başa düşülür. Qeyd etmək lazımdır ki, yumşaq gücün tətbiqi ilə əlaqəli fəaliyyətlər “yumşaq təhlükəsizliyin” təmin edilməsi ilə sıx bağlıdır [4, s.284]. “Yumşaq təhlükəsizlik” konsepsiyasının inkişafı Kopenhagen Sülhün İnkişafı İnstitutu çərçivəsində XX əsrin 70-ci illərindən başlayıb. İlk dəfə “yumşaq təhlükəsizlik” termini İ.Galtung tərəfindən elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. “Yumşaq təhlükəsizliyin” təməlinə dövlətlər-arası əməkdaşlıq və blok sisteminin imtina edilməsi dayanmışdı. Kopenhagendəki “sülh araşdırmaları”nda təhdidlərin və onların müxtəlifliyinin müəyyən edilməsi problemi xüsusi yer tuturdu. Məhz buradan bir şeyə təhlükəsizlik problemi statusu verən ictimai və siyasi proses olan “sekyuritizasiya” konsepsiyası meydana gəlmişdir.

Xarici tədqiqatçılar arasında “yumşaq təhlükəsizlik”lə əlaqədar fikir birliyi, demək olar ki, yoxdur. Belə ki, “yumşaq təhlükəsizlik” qeyri-ənənəvi (A. Fatik, S. Dorjevic), qeyri-hərbi (U. Ziyal) və ya sosialyönümlü (M. Raffa, F. Vrey) təhlükəsizlik paradigması kimi təqdim olunur. Digər araşdırmaçılara (T. Vays, D. Lindley-Fransız, A. Opitz, J. Troy) görə, “yumşaq” təhlükəsizlik” çağırışları yeni, qeyri-dövlət iştirakçılarından gəldiyi halda, “sərt” təhdidlərin yaradıcısı dövlətlər hesab edilir.

Təhlükəsizliyin “yumşaq” və “sərt” aspektlərinin fərqli xüsusiyyətlərinin tanınması mühüm nəzəri və siyasi təsirlərə malikdir. Dövlətin (və ya bölgənin) “yumşaq təhlükəsizliyi” elə bir vəziyyət

(durum) kimi qiymətləndirilir ki, xarici və daxili siyasət sosialyönlü olmalı, insanın və cəmiyyətin fərdi, ictimai maraqlarına, ehtiyaclarına və dəyərlərinə, habelə dövlətin sabitliyinə birbaşa təhdid olan qeyri-hərbi xarakterli risk və problemlərdən qorunmasını təmin etməlidir.

Yumşaq təhdidlər aşağıdakı təhlükə növlərini əhatə edir [5, s.266-267]:

1) informativ (dezinformasiya, ictimai rəyin manipulyasiyası, mənfi informasiya təsiri); təsir agentlərinin destruktiv fəaliyyəti (xarici və daxili);

2) vətəndaş identikliyinə təhlükə; pozulması;

3) dilçilik;

4) kibercümlər, kiberterrorizm;

5) qanunsuz miqrasiya;

6) əhalinin həddən artıq çox olması və ya əhali itkisi;

7) əhalinin təhsil səviyyəsinin, elmi potensialının aşağı düşməsi, “beyin axını”;

8) texnoloji və iqtisadi inkişafın məhsuldarlığına təhdidlər;

9) gender, dini bərabərsizlik, digər bərabərsizlik formaları;

10) ekoloji, təbii fəlakətlər;

11) iqlim çağırışları;

12) enerji və su ehtiyatları ilə təmin edilmə;

13) korrupsiya, mütəşəkkil cinayətkarlıq, qaçaqmalçılıq;

14) narkoticarət və narkotrafik, qanunsuz silah ticarəti, insan alveri;

15) xəstəliklərin və virusların yayılması;

16) ərzaq tədarükünün kəsilməsi, qıtlıq.

Siyasətdə qeyri-zorakı vasitələrin yeri və rolu yeni müzakirə mövzusu deyil. Hələ 1973-cü ildə Harvard Universitetinin professoru J.Sharp “Qeyri-zorakı fəaliyyətlər siyasəti” adlı bir kitab yazmış və orada qeyri-zorakı siyasi mübarizə nəzəriyyəsini və praktikasını inkişaf etdirməyə müvəffəq olmuşdur. Texnologiya səviyyəsinədək inkişaf etdirilmiş bu nəzəriyyənin əsas məqsədi siyasi hakimiyyəti ələ keçirməkdir. Bu texnologiya daha çox ipə-sapa yatmayan, böyük dövlətlərin maraqlarına cavab verməyən siyasi rejimlərə qarşı tətbiq edilmişdir. Qeyri-zorakı mübarizənin 198 metodunu işləyib hazırlamış müəllif onları 5 iri bloklara bölmüşdür [6, s.101-110]:

– qeyri-zorakı etiraz və inandırma üsulları;

– sosial əməkdaşlıqdan imtina üsulları;

– iqtisadi əməkdaşlıqdan imtina üsulları;

– siyasi əməkdaşlıqdan imtina üsulları;

– qeyri-zorakı müdaxilə üsulları.

Bu blokların da hər biri, öz növbəsində müxtəlif qruplara bölünür.

J.Şarpın qeyri-zorakı siyasi mübarizə strategiyası (QSMS) hökumətin nüfuzunu zəiflətməyə və onun əsas resurslarını bloklamağa yönəlmişdir. Burada söhbət insan resurslarının (hakimiyyətə itaət və kömək etməyə hazır olan kütlələr və qruplar), intellektual resursların (hakimiyyətin düzgün qərarlar qəbul etməsinə kömək), psixoloji resursların (hakimiyyət–dövlət loyallığının kütləvi stereotipləri), maddi resursların (iqtisadi və maliyyə sahəsi, infrastruktur, nəqliyyat, rabitə üzərində hakimiyyətin nəzarəti), güc resurslarının (hakimiyyətə öz rəqiblərinə qarşı lazımi sanksiyaları tətbiq etməyə imkan verir) qarşısını almaqdan gedir [7, s.21-22].

QSMS texnologiyalarının tətbiqinin ən təsirli mərhələsi hökumətin qeyri-müəyyən vəziyyətdə (bu, ilk növbədə, seçki dövrüdür) olması ilə əlaqələndirilir. Ən vacib şərt – paytaxtın həyati əhəmiyyətli infrastrukturunu (nəqliyyat, rabitə, qida çatdırılması, zibil yığıcı və s.) iflic edən əhalinin geniş kütlələrinin qeyri-zorakı mübarizəsinin küçə aksiyalarına səfərbər edilməsidir. Sharp nəzəriyyəsi ətrafında “rəngli inqilabları” gerçəkləşdirən bilən beynəlxalq təşkilatlar meydana çıxmağa başladı: qeyri-zorakı Münaqişələr üzrə Beynəlxalq Mərkəz, Albert Einştein İnstitutu, Demokratiyanın dəstəklənməsi üzrə ABŞ Milli Fondu, Tətbiqi qeyri-zorakı fəaliyyətlər və strategiyalar Mərkəzi (CANVAS), qeyri-hökumət təşkilatı “Freedom House” və s. “Yumşaq güc” anlayışından istifadə

edən təşkilatlar müxtəlif ölkələrdə ardıcıl şəkildə destabilizasiya yaratmış və sonra hökumət dəyişikliyi həyata keçirməyə nail olmuşlar.

Qeyri-hərbi xarakterli təsir vasitələrindən destruktiv məqsədli istifadə “dolaylı fəaliyyətlər strategiyası”na istinad edir. “Dolaylı fəaliyyətlər strategiyası”nı elmə B.Liddell Hart gətirmişdir. Həmin strategiyanın məqsədi müharibə zamanı düşmən üzərində sürətli qələbəyə nail olmaq üçün onun ordusunun arxa cəbhə obyektlərinə və kommunikasiyalarına kütləvi zərbələr endirmək, maddi baza və nəqliyyat infrastrukturunu məhv etməkdir. Bu, “düşmən” dövlətin ordusunu səmərəli mübarizəaparma və uzunmüddətli müqavimət-göstərmə qabiliyyətindən məhrum edir [8, s.476-478]. B. Liddell Hart müharibənin əsas məqsədi düşmən dövlətin silahlı qüvvələrinin və onun iqtisadi potensialına görə tamamilə məhv etmək deyil, əksinə “düşmən” ölkənin hakim dairələrini (hətta bir neçə düşmən dövləti) təcavüzkar dövlətin siyasi, iqtisadi və hərbi maraqlarına tam cavab verəcək şərtləri qəbul etməyə məcbur etməkdir.

Həmin strategiya geosiyasi mübarizənin həyata keçirilməsinin xüsusi texnologiyası olub, ölkənin daxili və xarici siyasətinin, siyasi və inzibati, sosial-iqtisadi, müdafiə, mədəni, ideoloji və digər əsas sahələrinin formalaşması və praktiki həyata keçirilmə mexanizmi üzərində tam və eyni zamanda gizli nəzarətin yaradılması əsasında “düşmən” dövlət üzərində üstünlük qazanmağa yönəldilmişdir. “Dolaylı fəaliyyətlər strategiyası”na görə, təcavüzkarın “qurban” təzyiqi həm birbaşa qarşıdurmanın olmadığı, onunla münasibətlərdə rəsmi “dostluq” xarakterinin saxlanıldığı halda, həm də açıq münaqişə şəraitində, silahlı qarşıdurma da daxil olmaqla həyata keçirilə bilər. Bununla belə, bu geosiyasi mübarizə texnologiyası təcavüzkarın öz məqsədlərinə çatması üçün təsir obyekti olan ölkənin dövlət sisteminin inzibati və siyasi aparatı üzərində nəzarətin qurulmasına yönələn səylərini nəzərdə tutur. Bu səbəbdən, adı çəkilən konseptual modelə əsasən, geosiyasi mübarizənin həyata keçirilməsi prosesində təcavüzkar tərəfindən cəmləndirilmiş geosiyasi hücumun əsas obyekti “qurban” ölkənin hakim elitası ilə yanaşı, dövlətin güc strukturlarıdır. Burada əsas məqsəd dövlət siyasətinin müəyyənəndirilməsi, daxili və xarici siyasət qərarlarının praktiki tətbiqi ilə əlaqəli konkret insanların və sosial qrupların davranışlarını gizli manipulyasiya etməklə “qurban” ölkənin elitası üzərində nəzarətin yaradılmasıdır [9, s.30].

“Dolaylı fəaliyyətlər strategiyası” dövlətlər arasında geosiyasi mübarizənin aparılması üçün ən təsirli vasitə olaraq qalır və iri dövlətlər, xüsusən də ABŞ-ın hakim dairələri beynəlxalq aləmdə real və potensial rəqib dövlətləri məğlub etmək və ya zəiflətmək üçün ondan fəal istifadə edir.

Şübhəsiz ki, istər “dolaylı fəaliyyətlər”, istərsə də “yumşaq güc” strategiyaları hazırda beynəlxalq arenada həqiqi və potensial düşmən dövlətlərini zəiflətmək üçün istifadə olunan ən təsirli geosiyasi mübarizə vasitəsidir. Bu strategiyaların qədim dövrlərdən günümüzdə qədər zəngin tətbiqi tarixinə baxmayaraq, müasir dövrdə, postsovet məkanında “rəngli inqilablar” və son onilliklərdə Şimali Afrika və Yaxın Şərqdəki etiraz aksiyaları zamanı yeni məzmun almışdır.

Müharibələrin tarixi elə bəşəriyyət qədər qədim olsa da, XXI əsrdə ona bir çox yeni çalarlar əlavə olunmuşdur. Buna əsas səbəb elm və texnologiyaların sürətli inkişafı, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin bir çox sahələr kimi hərbi sənətinə də sirayət etməsidir. Texnologiya qeyri-zorakı münaqişələrin aparılması üsullarının dəyişməsi imkanlarını üzə çıxarmışdır. Kompüter, İnternetə çıxış, mobil və peyk telefonlar, televiziya və radio – qeyri-zorakı mübarizənin əsas silahına çevrilmişdir.

Müasir siyasi rejimlərin dağıdılması və bununla əlaqəli rəngli inqilab problemləri müasir şəraitdə son dərəcə kəskin və aktual xarakter almışdır. Səbəbi dünya birliyinə tanış olan ənənəvi dağıdıcı alətlərin güclü təsir metodlarını mülki əhalinin geniş kütlələrinin kütləvi şüurunu və kütləvi davranışını manipulyasiya edən nəzarət texnologiyaları ilə birləşdirən yeni nəsillər daha incə alətlərlə əvəzlənməsidir.

Postsovet məkanında və Yaxın Şərqdə baş verən “rəngli inqilablar” ABŞ-da inkişaf etdirilən “idarəolunan kaos” nəzəriyyəsinin (və ya başqa cür deyildiyi kimi, “idarəolunan qeyri-sabitlik” nəzəriyyəsi) nəticəsidir. Müəllifləri J.Sharp (“Diktaturadan Demokratiyaya” kitabının müəllifi) və S.Mann (“Xaos nəzəriyyəsi və strateji düşüncə” kitabının müəllifi) olan həmin nəzəriyyə əsasında

siyasi rejimlərin dəyişilməsi texnologiyası hazırlanmışdır [9, s.33]. Məhz bu səbəbdən həmin müəlliflər tərəfindən inkişaf etdirilən “idarə olunan kaos” və “rəngli inqilablar” texnologiyası “yumşaq güc” siyasətinin realizə vasitəsinə çevrilmişdir.

“Rəngli inqilablar” zamanı cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrində etiraz əhval-ruhiyyəsi yaratmaqla, mövcud siyasi rejimin legitimliyini zəiflətmək üçün ölkədə vəziyyət qeyri-sabit olur. Çox vaxt hakimiyyət dəyişikliyinə təşəbbüs seçkinin nəticələrinə etiraz etməklə və vətəndaş itaətsizliyi aksiyalarının təşkili yolu ilə həyata keçirilir. Yaxın keçmişdə bu tip hadisələr Ukraynada, Gürcüstanda və Qırğızıstanda baş vermişdi. Rəngli inqilab texnologiyasından istifadə məsələsində gənclər xüsusilə həssas qrup hesab edilir, çünki medianın və sosial şəbəkələrin kütləvi informasiya hücumuna daha tez məruz qalır.

Analogiya prinsipinə əsaslanan bu yanaşma (zahiri olaraq rəngli inqilablar – dəyişən siyasi rejimlər üçün qeyri-güç texnologiyalarıdır) qeyri-dəqiq və əksər hallarda isə belə yanlış bir düşüncə formalaşdırır ki, rəngli inqilabları avtoritar rejimlərə daha yumşaq, səbəbdən daha mütərəqqi və sosial cəhətdən daha az təhlükəli təsir forması kimi qəbul etmək olar. Lakin müasir rəngli inqilabların təbiətə yumşaq gücün bir növü olmadığı açıq aşkar görünür. Postsovet məkanında və Ərəb baharını yaşayan ölkələrdə baş vermiş hərbi-siyasi çevrilişlər belə deməyə əsas verir.

Müasir dünyada informasiya müharibələri və rəngli inqilablar mövzusunun populyarlığı getdikcə artır. Bu təsadüfi deyil: dünya sivilizasiyası özünün müasir inkişaf mərhələsində, birqütüblü dünyanın böhranı şəraitində müasir dövlətlər üçün hədsiz effektiv və son dərəcə təhlükəli hesab edilən yeni vasitələrlə üz-üzə gəlib. Bu təhlükə ondan irəli gəlir ki, yeni hadisə sayılan və müasir cəmiyyətin bünövrəsini silkələyib sarsıtmağa qadir olan informasiya müharibələrinə və rəngli inqilablara münasibətdə balanslaşdırılmış qabaqlayıcı mexanizmlərin, əks-tədbirlərin və məhdudlaşdırıcı beynəlxalq hüquq normalarının hələdə işlənilib hazırlanmasına nail olunmayıb. Heç şübhəsiz, bu gün milli maraqların təmin edilməsində informasiya müharibəsi və rəngli inqilablar az itki və xərclə daha yaxşı nəticələrin əldə olunmasına zəmin yaradır. Rusiyanın Kırım ilhaq etməsi buna misaldır.

İnformasiya müharibələri və rəngli inqilablardan söhbət açarkən, çox vaxt bu məfhumları qarışdırır və səhv salırlar. Ümumiyyətlə, bu termin altında əvvəllər də elmi debatlarda müzakirə olunmuş ənənəvi informasiya, psixoloji, şəbəkə, setesentrik, proksi-müharibə və rəngli inqilablar (müharibə hesab edilmir) daha çox tədqiq edilmişdir. Bu da təsadüfi deyil, informasiya müharibəsi və rəngli inqilab arasında prinsiplial fərqlərdən savayı oxşarlıq da çoxdur: hər iki məfhum həm fenomenal (hadisə, hal), həm də texnoloji (siyasi təsir aləti və texnologiyası) səviyyədə şərh edilir.

Mahiyyəti etibarlı ilə informasiya müharibəsi daha çox müharibə anlayışına yaxındır, rəngli inqilabın başlıca məqsədi isə dövlət çevrilişinin təşkilidir. Rəngli inqilablar – süni şəkildə yaradılmış qeyri-sabitlik şəraitində hakimiyyət çevrilişi texnologiyasıdır. Burada hakimiyyətə təzyiq siyasi şantaj formasında aparılır. Şantaj aləti qismində xüsusi şəbəkə sxemi üzrə təşkil olunmuş gənclərin etiraz hərəkəti çıxış edir. Rəngli inqilabların məqsədi – dövlət çevrilişidir, onun müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsindən sonra rəngli inqilab sona çatır. Təcrübədə rəngli inqilablar çox zaman silahlı qiyama çevrilir və ya hərbi müdaxilə ilə uzlaşır. Siyasi rejimlərin iflası texnologiyası hesab edilən rəngli inqilablar digər dövlətlərin ölkənin daxili işlərinə qarışmasına, hərbi müdaxiləyə, hərbi üsyanlara, vətəndaş müharibəsinə şərait yaradır.

Çox vaxt rəngli inqilab zamanı silahlı qüvvələrin tətbiqinə yol verilmir, lakin məcburiyyət səbəbindən bunun edilməsi istisna hal sayıla bilməz.

Beləliklə, mühüm fərqlərin mövcudluğu müasir silahlı münaqişələrin yeni forma və məzmununa çevrilmiş informasiya müharibələrinin və dövlət çevrilişinin təşkilinin, siyasi rejimlərin məcburi iflası aləti olan rəngli inqilabların birləşməsinə imkan vermir. İnformasiya müharibəsi – döyüş əməliyyatlarının ardıcılığı, rəngli inqilab isə onun texnologiyasıdır. Bununla belə onları birləşdirən bir amil var: rəngli inqilablar tez-tez hibrid müharibələr üçün vasitəyə çevrilir, münaqişənin hərbi mərhələyə keçirilməsi üçün vacib olan şərtləri formalaşdırır. Ukraynanı buna misal çəkə bilərik. Bu zaman həyata keçirilən fəaliyyətlər aşağıdakı ardıcılıqla reallaşdırılır: rəngli inqilab (insident – etiraz – meydan) – silahlı qiyam – vətəndaş müharibəsi – hibrid müharibə.

Rəngli inqilablar – hakimiyyətə təzyiqlə göstərmək məqsədilə siyasi şantaj qisminə gənclərin etiraz hərəkatından istifadə etməklə, süni yaradılmış siyasi qeyri-sabitlik şəraitində ölkədə siyasi vəziyyətin xaricdən idarə olunması və dövlət çevrilişlərinin həyata keçirilməsi texnologiyasıdır.

İstənilən rəngli inqilabın məqsədi – dövlət çevrilişinin edilməsi, hakimiyyətin ələ keçirilməsi və zor yolu ilə əldə saxlanmasıdır.

Rəngli inqilabın modeli beş əsas mərhələdən ibarətdir [10, s.192-193]:

1. İstənilən rəngli inqilab ölkədə mütəşəkkil etiraz hərəkatından başlayır. İlk mərhələdə aşkar fəaliyyətə keçəndə şəbəkə qisminə formalaşan etiraz hərəkatı, hər biri lider və onunla sıx əlaqədə olan üç-dörd fəaldan təşkil edilmiş gizli özlərdən ibarət olur. Gələcək etiraz hərəkatının özəyini təşkil edən bu şəbəkələr min nəfər fəali birləşdirir. Həmin fəallardan çoxu özlə liderləri seçilməzdən əvvəl demokratiyaya yardım məsələləri üzrə ixtisaslaşmış xüsusi mərkəzlərdə təhsil alırlar.

Gənclər arasında hədsiz hərəkatlı, müxtəlif parlaq çağırışlar və şüarlara asanlıqla aludə olan fəalları seçirlər. Etiraz hərəkatının təşkil edilməsində şəbəkə prinsipi qlobal terrorçu şəbəkənin təşkil edilmə prinsipini xatırladır, mahiyyət etibarilə bu eyni təşkilatı texnologiyadır.

2. Şəbəkə gizli fəaliyyətdən böyük şəhərlərin küçələrinə, eyni zamanda insident adlanan “şərti siqnala” əsasən çıxır. Cəmiyyəti sarsıdan və güclü ictimai əks-səda doğuran istənilən hadisə insident sayıla bilər. Bir qayda olaraq, insidenti qəsdən qızıdırırlar. Çox vacibdir ki, insident bütün cəmiyyətin diqqətini cəlb etsin, geniş müzakirə, şərh obyektı olsun, kortəbii kütlə davranış formasını şərtləndirsin və cəmiyyətdə ümumi həyəcanı artırsın.

3. Toqquşma baş verdikdən sonra etiraz şəbəkəsi gizli fəaliyyətdən küçələrə çıxır və bu zaman özəy fəalları əhalinin daha geniş hissəsinin cəlb edildiyi kortəbii kütləvi proseslərin katalizatoruna çevrilir. Bu zaman münafiqə səfərbərliyinə stimullaşdırılaraq mexanizmlərdən biri qisminə “Twitter inqilabı” çıxış edir.

Özlə kortəbii etiraz hərəkatına öz gələcəklərinə əmin olmadıqlarına görə qoşulan vətəndaşlar hesabına artır. Süni şəkildə yaradılmış həyəcanlı durum nəticəsində insanların şüuru kütləvi təlaş reaksiyalarına və isteriyaya məruz qalır. Bu dəqiqədən etibarən etiraz edən kütlənin izdihama çevrilməsi başlayır.

4. Rəngli inqilabın sxeminə növbəti addım siyasi izdihamın formalaşdırılmasıdır. Bundan ötrü çoxlu sayda insan kütləsinin yerləşə biləcəyi böyük ərazi seçilir (meydan). Fəallar etiraz hərəkatına qoşulmuş öz elektoratlarını elə bir meydana çıxarırlar ki, orada bir neçə saat davam edən mitinqin gedişində iştirakçıların kütləyə qarışması prosesi baş verir.

Hətta ayrı-ayrı insanların izdihamla emosional bağlantısı baş verir ki, nəticədə “bizimkilərin və yadların” fərqləndirilməsi üçün parlaq inqilabi tanıtma simvolundan istifadə edilir.

Bu şəraitdə izdihama təzyiqlə texnologiyaların köməyi ilə yeni dəyərlər və imperativlər təlqin etmək üçün şüuraltı təsir göstərilir. Məhz bu cür texnologiyalar protestant totalitar sektalarda tətbiq olunur.

İzdihamın davamlı mövcudluğunu və fəaliyyətini təmin etmək üçün zəruri şərait yaradılır: maddi təminat, çadırlar, isti yemək, geyim, paltar, fəallara pul, hücum alətləri (armatur). Yaxşı təşkil olunmuş “arxa cəbhə xidməti” fəaliyyət göstərir.

5. İzdiham adından hakimiyyətə kütləvi ixtişaşlar təhlükəsi xəbərdarlığı ilə ultimatumlar verilir. Əgər hakimiyyət bu təzyiqlə davam gətirmirsə, etiraz dalğası onu iflasa məhkum edir. Yox əgər, hakimiyyət çağırışı qəbul edib, mübarizəyə hazır olduğunu bəyan edərsə, izdiham əsas zərbə qüvvəsinə çevrilir. Gələcəkdə bu inqilabın qiyama, bəzi hallarda isə hərbi müdaxilələrlə müşayiət olunan vətəndaş müharibəsinə çevrilməsi qaçılmazdır. Ukraynadakı müasir hadisələr (2013–2015) bir növ rəngli inqilabların davamı hesab edilir. Onlar dəqiqliklə Misir inqilabının senarisini təkrar edirlər. Bütün bunlar isə, dünya siyasətində və yeni dünya düzəninə formalaşmasında informasiya münafiqələrinin və onlarla əlbir olmuş rəngli inqilabların hansı rolu oynaması, yeni dünya nizamının rəngli inqilab dalğasının necə xilas olması haqqında düşünməyə vadar edir.

Sonda bu nəticəyə gəlmək olur, “yumşaq güc”dən destruktiv məqsədlər naminə istifadə olduqca ciddi nəticələr doğurmağa qadirdir. “Yumşaq güc”ün alətləri olan informasiya müharibəsi və rəngli

inqilablar müasir beynəlxalq və regional təhlükəsizlik sistemlərini laxlatmağa, geosiyasi dəyişikliklərin əsasını qoymağa qadirdir. Əslində isə rəngli inqilabları “yumşaq güc” kimi qəbul etmək düzgün deyil. Bunlar arzuolunmaz rejimləri çökdürmək məqsədilə yaradılmış alətlərdir. Hətta bəzi ölkələrdə vətəndaş itaətsizliyindən tutmuş vətəndaş müharibəsinə və xarici müdaxiləli silahlı qarşıdurmaya çevrilə bilər. “Yumşaq güc” vasitəsilə geosiyasi maraqların təmin edilməsi bundan sonra da konseptual və praktiki şəkildə həyata keçiriləcək.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Наумов, А.О. «Мягкая сила» и «цветные революции» // Российский журнал правовых исследований, – 2016. № 1(6), – с. 73-86.
2. Самохин, А.А. «Мягкая сила» в контексте проблематики обеспечения национальной безопасности // Историческая и социально-образовательная мысль, – 2016. Том 8, №4/1, – с. 13-18.
3. Путин пообещал “адекватную реакцию” на попытки ослабить международные позиции России: [Электронный ресурс] / Интерфакс. – 22.07.2014. URL: <https://bit.ly/3eIDA14>.
4. Грановская, М.В. Трансформация международных отношений в XXI веке / М.В.Грановская, О.А.Тимакова. – Москва: Дипломатическая академия МИД России, – 2017. – 436 с.
5. Ворочков, А.П. «Мягкая сила» современной России: институциональный аспект // Теории и проблемы политических исследований, – 2016. Том 5, №5А. – с. 258-275.
6. Шарп, Д. От диктатуры к демократии / Д.Шарп. – Екатеринбург: Нов. изд-во, – 2005. – 84 с.
7. Смирнов, А.И. Глобальная безопасность и «мягкая сила 2.0»: вызовы и возможности для России / А.И.Смирнов, И.Н.Кохтюлина. – Москва: ВНИИГеосистем, – 2012. – 280 с.
8. Лиддел, Г.Б. Стратегия непрямых действий / Г.Б.Лиддел. – Москва: Мидгард, Эксмо, – 2008. – 464 с.
9. Карякин, В.В. Стратегии непрямых действий, «мягкой силы» и технологии «управляемого хаоса» как инструменты реформирования политических пространств // Информационные войны, – 2014. №3 (31), – с 29-38.
10. Будаев, А.В. «Мягкая сила» в мировой политической динамике / А.В.Будаев, А.В.Демидов, А.В.Манойло. – Москва: Издательство «Известия», – 2015. – 207 с.

Аннотация

Деструктивный потенциал «мягкой силы»

Мохаммед Акбаров

В статье рассматривается возрастающая роль «мягкой силы» в контексте глобальной геополитической трансформации и ее связь с деструктивными процессами. Стратегии непрямых действий, ненасильственная борьба и теории контролируемого хаоса играют исключительную роль в объяснении этих отношений. Эти теории позволяют охарактеризовать феномен «мягкой силы» как совокупность технологических, коммуникативных, манипулятивных средств, имеющих серьезные военно-политические последствия.

Ключевые слова: мягкая сила, стратегия непрямых действий, теория ненасильственной борьбы, теория управляемого хаоса, информационная война, цветные революции.

Abstract
Destructive potential of “soft power”
Mohammad Akbarov

The article discusses the growing role of “soft power” in the context of global geopolitical transformation and its connection with destructive processes. Indirect action strategies, non-violent struggle, and controlled chaos theories play an exceptional role in explaining these relationships. These theories make it possible to characterize the phenomenon of “soft power” as a set of technological, communicative, manipulative means that have serious military and political consequences.

Keywords: soft power, strategy of indirect actions, non-violent struggle theory, controlled chaos theory, information war, color revolutions.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 10.01.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 20.02.2021

Çapa qəbul edilmişdir: 18.03.2021

UOT 355/359

TƏRXİS OLUNAN HƏRBİ QULLUQÇULARIN SOSIAL ADAPTASIYA PROBLEMLƏRİ

polkovnik Rəşad İbrahimov

Döyüş Hazırlığı və Hərbi Təhsil Baş İdarəsi

Xülasə. Məqalədə xarici ölkələrin təcrübəsi əsasında bir sıra adaptasiya strategiya və proqramları təhlil olunur. Əsasən, sosial adaptasiya prosesi ilə bağlı məsələlər nəzərdən keçirilir, onun mərhələləri göstərilir. Tərxis olunan hərbi qulluqçular xidmətdə qalma müddətlərinə görə qruplaşdırılır və hər bir qrup haqqında şərh verilir.

Açar sözlər: sosial adaptasiya, tərxis olunan hərbi qulluqçular, inteqrasiya, gərginlik, stress.

Giriş

Ordudan tərxis olunan hərbi qulluqçu (TOHQ) cəmiyyətə inteqrasiya edərkən müxtəlif narahatlıq və problemlərlə qarşılaşır. Bu kateqoriyaya daxil olan insanların cəmiyyətə inteqrasiyası və onların həyatlarının asanlaşdırılması prioritet məsələyə çevrilmişdir. Hərbi həyatdan mülki həyata keçid bir çoxu üçün yaxşı nəticə versə də, bəziləri üçün bu dəyişiklik olduqca çətindir. İkinci Dünya müharibəsindən sonra tədqiqatçılar hərbi xidmətdən mülki həyata müvəffəqiyyətlə keçiddə “şəxsiyyət”in vacibliyini anlayaraq [7] TOHQ-lərin cəmiyyətdə adaptasiyası ilə bağlı problemlərin tədqiqinə başladılar. Elmi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, xarici ölkələrdə tərxis olunan hərbi qulluqçuların mülki həyata adaptasiyası məsələsi bir çox elmi-tədqiqat işlərinin obyektini təşkil edir, lakin Azərbaycanda bu problemlə bağlı heç bir tutarlı elmi-tədqiqat işinə rast gəlinmir. Bu da hazırkı tədqiqat işinin aktuallığını şərtləndirir.

Bu günə qədər TOHQ-nin yenidən inteqrasiyasına dair heç bir tədqiqat terminin tərifini birmənalı olaraq müəyyənləşdirməyib və inteqrasiya prosesinin baş verdiyi daha geniş konteksti (mövcud çətinlikləri, prosesləri və onların təsirlərini) təyin etməyib [1]. Qeyd edək ki, TOHQ-lərin adaptasiyasına təsir edən tibbi, psixoloji, sosial və s. faktorlar vardır. Bu məqalədə, əsasən, sosial faktorlar nəzərdən keçirilir və sosial elmlər üzrə 2000–2020-ci illəri əhatə edən ədəbiyyatlar təhlil olunur. Məqalədə məqsəd bir sıra xarici ölkələrin təcrübələri əsasında TOHQ-nin adaptasiyası məsələsini sosial proses kimi tədqiq etməkdir.

Sosial adaptasiya məsələləri

Elm və praktikada qəbul edilmiş adaptasiya konsepsiyalarına nəzər salsaq görərik ki, onlar qarşılıqlı təsir xüsusiyyətlərinə, adaptiv mühitlərin tipinə, adaptiv mühitin struktur komponentlərinə və psixoloji məzmununa əsasən bir-birindən fərqlənir. Bəzi tədqiqatçılar iddia edirlər ki, TOHQ-lərin mülki həyata adaptasiya prosesinə ölkələrin mədəniyyətləri də təsir göstərir (4). 2013-cü ildə Kanada Silahlı Qüvvələrindən TOHQ-lər arasında aparılan “Xidmətdən sonra həyat” sorğusunun nəticələrinə əsasən 27% iştirakçı mülki həyata adaptasiyanın çətin, 56%-i isə asan olduğunu bildirmiş, qalan 17%-ində isə qeyri-müəyyənliliyə rast gəlinmişdir [7, s.12]. Əslində 2013-cü ildə 56% kifayət qədər yaxşı göstərici idi. Hazırda bu göstərici daha yüksək ola bilər, çünki Kanada adaptasiya proqramını uğurla tətbiq edən ölkələrdəndir. Şübhəsiz ki, inkişaf etməmiş ölkələrdə adaptasiyanı asan hesab edənlərin faiz göstəricisi kifayət qədər aşağı olacaq. Çünki həmin ölkələrdə TOHQ-lərin adaptasiya məsələsinə elə də önəm verilmir.

Sosial adaptasiya prosesi aşağıdakı əsas mərhələlərdə təqdim olunur [2]:

- hazırlıq mərhələsi, tərxisdən əvvəl psixoloji gərginlik mərhələsi;
- “mülki həyata” daxil olmaq üçün kəskin zehni reaksiyalar mərhələsi;
- “hərbi həyatdan” çıxmaq üçün kəskin zehni reaksiyalar mərhələsi;

– adaptasiya mərhələsi.

2009-cu ildə İ.A.Averyanov Rusiya Silahlı Qüvvələrində adaptasiya prosesini çətinləşdirən aşağıdakı neqativ trendləri göstərmişdi [8]:

– qısa müddətdə – hərbi qulluqçuda moral və psixoloji vəziyyətin pisləşməsi, hərbi intizamın aşağı düşməsi, hərbi təhsilə marağın azalması, ailədə gərginliyin artması, sülh dövründə hərbi qulluqçunun ölümü ilə nəticələnən insidentlərin çoxalması;

– orta müddətdə – xidməti (müqavilədə nəzərdə tutulan müddəti) başa vurmadan TOHQ-lərin sayının artması, hərbiyə getmək, Suvorov və Naximov adına hərbi məktəblərdə, eləcə də kurslarda təhsil almaq istəyinin azalması, hərbi hissələrdə və tədris müəssisələrində şəxsi heyətin sayından xeyli azaldılması;

– uzun müddətdə – silahlı qüvvələrin döyüş hazırlığı səviyyəsinin kritik səviyyədən aşağı düşməsi, hətta Rusiyanın suverenliyi və ərazi bütövlüyünə təhdid ehtimalının artması.

Əslində, belə problemlər Rusiyanın nümunəsində bir çox ölkələrdə zaman-zaman müşahidə olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyada bu problemlərin aradan qaldırılması üçün son 10 ildə aparılan islahatlarla uğurlu nəticələr əldə edilmişdir.

Ümumiyyətlə, bu problemləri həllinə kömək edə biləcək adaptasiya strategiyasının dövlət və cəmiyyət tərəfindən tam olaraq dəstəklənməsi TOHQ-lərin bəzilərinin, ümumiyyətlə, mülki həyata qayıdıqdan sonra özlərini cəmiyyətdən kənarlaşdırılmış hiss etmələrinə və xüsusən də məşğulluq məsələlərində diqqətdən kənar qalmasına səbəb olur [3]. Bunun bir sıra səbəbləri vardır. Təhlillər göstərir ki, dünyanın ən güclü ordusu hesab olunan ABŞ Ordusunda 2001-ci ildən bugünədək 3 milyona yaxın hərbi qulluqçu Əfqanıstan, İraq və Yaxın Şərqdə həyata keçirilən bir sıra hərbi əməliyyatlarda iştirak etmişdir. Həmin hərbi qulluqçuların böyük əksəriyyətində ciddi narahatlıq, depressiya, fiziki və zehni problemlər müşahidə edilmişdir. Hətta fiziki və psixoloji narahatlıqları olan TOHQ-lərin 25%-dən çoxunda sosiallaşma və özünəqayğıda bir sıra problemlər ortaya çıxmışdır. Bəziləri münasibət qurmaqda, bəziləri yeni iş axtarmaqda çətinliklərlə qarşılaşıb ki, bu da onların müəyyən hissəsinin, hətta intihar etməsi ilə nəticələnmişdir. Sağlamlıq və sosial xidmətlər üzrə empirik tədqiqatlar onların bir çox problemini adaptasiya və ya yenidən inteqrasiya ilə əlaqələndirir.

Yenidən inteqrasiya özü kifayət qədər yeni məfhum hesab olunur. Hətta 2004-cü ilə qədər bu terminə çox nadir hallarda rast gəlinirdi. 2011-ci ildə etibarən isə daha intensiv hal almışdır. Bu, həmin dövrdə ABŞ qoşunlarının İraqdan sürətli şəkildə geri çəkilməsi və elmi ictimaiyyətin onların ehtiyacları ilə bağlı problemləri tədqiqata cəlb etməsi ilə də əlaqələndirilə bilər.

Lakin TOHQ-lərin cəmiyyətə verdiyi töhfəni özündə əks etdirən tədqiqat işləri də çoxdur. Belə ki, təhlillər göstərir ki, ordudan tərxis olunan yüzlərlə mütəxəssis, Bolqarıstan cəmiyyətinin yenidən qurulmasına əhəmiyyətli töhfə vermişdir. Əslində, bu istiqamətdə aparılan işlərdə cəmiyyətin formalaşdırdığı fikir də önəmlidir. Elə cəmiyyət var ki, orada hərbcilərin təcrübə və bacarıqlarının lazımsız olduğu təəssüratı yaradılır. Çünki həmin cəmiyyətin mövcud olduğu ölkənin hərbi tarixi ya zəngin deyil, ya da, əsasən, məğlubiyyətlərdən formalaşmışdır. Bu münasibət nəinki mənəvi baxımdan düzgün deyil, hətta çox təhlükəlidir. Belə yanaşma, adətən, xüsusi hərbi məharətə və biliyə malik TOHQ-lərin cinayətkar qrupların tələsinə düşməsi ehtimalını artırdığından onlar bir çox ölkədə, hətta “risk qrupları” hesab olunur. Bolqarıstan Əmək və Əhəlinin Müdafiəsi Nazirliyinin raport və təhlilləri bu faktı sübut edir [2]. Ona görə də TOHQ-lərin potensialından istifadə etməklə Bolqarıstan dövləti nəinki onları risk qrupundan çıxarmağa, hətta onların cəmiyyətə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verməsinə nail olmuşdur. Bu təcrübə ABŞ-da daha mükəmməl xarakter daşıyır, çünki artıq xalqın beyninə belə bir fikir yeridilib ki, dünyanın ən güclü ordusu ABŞ Ordusu, ən təcrübəli əsgəri ABŞ əsgəridir. Tədqiqatlar göstərir ki, amerikalıların təxminən 88%-i düşünür ki, TOHQ-lər mülki təşkilatlar üçün yüksək dəyər kəsb edən xüsusiyyətlərə, istedad, bacarıq və qabiliyyətlərə malikdir. Əksər amerikalılar düşünür ki, xüsusilə də döyüşlərdə iştirak etmiş TOHQ-lər nəinki onlara həvalə edilmiş tapşırıq və vəzifələri vicdan və məsuliyyətlə yerinə yetirməyə, hətta həyatlarını belə

riskə atmağa hazır olurlar. Ona görə də ABŞ-da bir çox təşkilatlar bu keyfiyyətlərə malik TOHQ-ləri işə götürməyə can atırlar [6, s.78].

Cəmiyyətin TOHQ-lərə formalaşdırdığı münasibətlə bağlı Azərbaycandan da bir nümunə gətirmək olar. Belə ki, 1992–1993-cü illərdə baş verən Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı hərbi qulluqçular əllərindən gələni etsələr də, faktiki olaraq məğlub oldular, bu da torpaqlarımızın 20%-nin ermənilər tərəfindən işğal edilməsi ilə nəticələndi. Etiraf etmək lazımdır ki, Birinci Qarabağ müharibəsindən sonra xidmətdə olan hərbi qulluqçulara, eləcə də TOHQ-lərə qarşı cəmiyyətin münasibəti elə də xoş deyildi, baxmayaraq ki, həmin müharibədə məğlubiyyətin məsuliyyəti bilavasitə o vaxtki siyasi rəhbərliyin üzərinə düşürdü. 2016-cı ildə Talış və Lələtəpə yüksəkliklərinin azad edilməsi ilə xalqın hərbi qulluqçulara münasibətində əsaslı dönüş yarandı və nəhayət, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə sentyabrın 27-də başlayan 44 günlük Vətən müharibəsi hərbi qulluqçuların nüfuzunun nəinki Azərbaycanda, hətta bütün dünyada zirvəyə qalxmasına səbəb oldu.

Məlumdur ki, təqaüd hüququ əldə etmək üçün hərbi qulluqçuların hərbi xidmətdə qalmasının minimum müddəti var. Azərbaycan qanunvericiliyində bu müddət 20 ildir. Hərbi xidmətdə olan stress və gərginliyi əsas gətirərək bəzi hərbi qulluqçular bu müddəti bitirər-bitirməz tərxis olunmağa çalışır.

Hərbi qulluqçuların xidmətdən tərxisolma səbəblərinə görə qruplaşdırılması

Təcrübələr göstərir ki, TOHQ-ların üçdə bir hissəsinə müxtəlif özəl təşkilatlarda, banklarda və ya xüsusi lisenziyalı təhlükəsizlik şirkətlərində iş təklif olunur. TOHQ-ların bəziləri mülki peşə tapmaqda ciddi çətinliklərlə üzləşirlər. Yüksəkixtisaslı olmalarına baxmayaraq, bir çoxu aylarla iş tapa bilmir və zaman keçdikcə, malik olduqları bacarıqlarını itirirlər. Bunun səbəbləri sosioloji və psixoloji təhlillərə əsaslanır ki, bu da onların fərdi adaptasiya xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bunu aydınlaşdırmaq üçün TOHQ-ları dörd qrupa bölmək olar:

1. 20 ildən az xidmət etməklə TOHQ-lar. Bu qrupa daxil olan TOHQ-lar ya hərbi xidmətdə qalmanın məcburi müddətini (məsələn, zabitlər üçün 10, gizirlər üçün 5, MAHHXHQ-lar üçün 3 il) tamamlayaraq tərxis olunur, ya da hərbi xidmətə qoyulan tələblərə cavab vermədikləri üçün ordu sıralarından xaric edirlər. Ola bilsin ki, bəzi hərbi qulluqçular hərbi xidmətin mövcud şərtləri (məvacib, sosial vəziyyət və s.) ilə qane olmur və öz istəkləri ilə hərbi xidmətdən tərxis olunurlar. Bu qrupa daxil olan TOHQ-ların mülki həyata adaptasiyası və ya cəmiyyətə inteqrasiyası elə də ciddi problem yaratmır, çünki onların potensialı yeni iş tapmalarına imkan verir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, belə hərbi qulluqçular sayca azlıq təşkil edir. Ordu sıralarından xaric edilən şəxslərin əksəriyyəti neqativ əhval ruhiyyədə olur və digərlərinə aqressiv münasibət göstərilir. Ona görə də adaptasiya məsələlərində çox ciddi çətinliklərlə (xüsusilə maliyyə problemləri) üzləşirlər. Çünki onlar bütün hallarda şəxsi keyfiyyətlərində problem olduğu üçün ordu sıralarından xaric edirlər. Bu olan halda onların həyatda yenidən uğur qazanması üçün əlavə biliyə, hər hansı bir peşəyə yiyələnmək üçün kurslara yazılmalarına ehtiyac yaranır. Bu qrup hərbi qulluqçulara müvafiq peşəkar məsləhət, sosial və hüquqi yardımın göstərilməsi, onların adaptasiya prosesinə müsbət təsir göstərir.

2. 20 il xidmət etməklə TOHQ-lar. Nəzərə alsaq ki, həmin hərbi qulluqçuların hər birinin hazırlanmasına Müdafiə Nazirliyinin büdcəsindən yüz minlərlə manat vəsait ayrılır, onda bu qrupa daxil olan hərbi qulluqçuların tərxis olunması ordu üçün ciddi itki hesab olunur. Bu qrupu təmsil edən TOHQ-lar müəyyən məbləğdə təqaüd imkanını qazandığından, birinci qrupdan fərqli olaraq, adaptasiya məsələlərində ciddi çətinliklərlə qarşılaşmırlar. Ancaq təcrübə sübut edir ki, həmin TOHQ-lar da ömürlərinin əhəmiyyətli hissəsini hərbi xidmətə həsr etdiklərindən mülki həyatın mövcud şərtləri onların əksəriyyətini qane etmir.

3. Yaşın son həddi ilə TOHQ-lar. Bu qrupa daxil olan hərbi qulluqçular hərbi xidmətin bütün imkanlarından (yüksək təqaüd, mənzil, tibbi sığorta və s.) yararlanırlar da, onların da mülki həyata adaptasiyasında ciddi çətinliklər yaranır, hətta onların bir çoxu mülki cəmiyyətə uyğunlaşa bilmir. Onların da yeni iş tapması üçün yeni bilik və bacarıqlara ehtiyacı var. Lakin hər hansı bir kursda iştirak etmək onlar üçün cəlbədicə hesab olunmur. Bunun nəticəsidir ki, bütün dünya ordularından

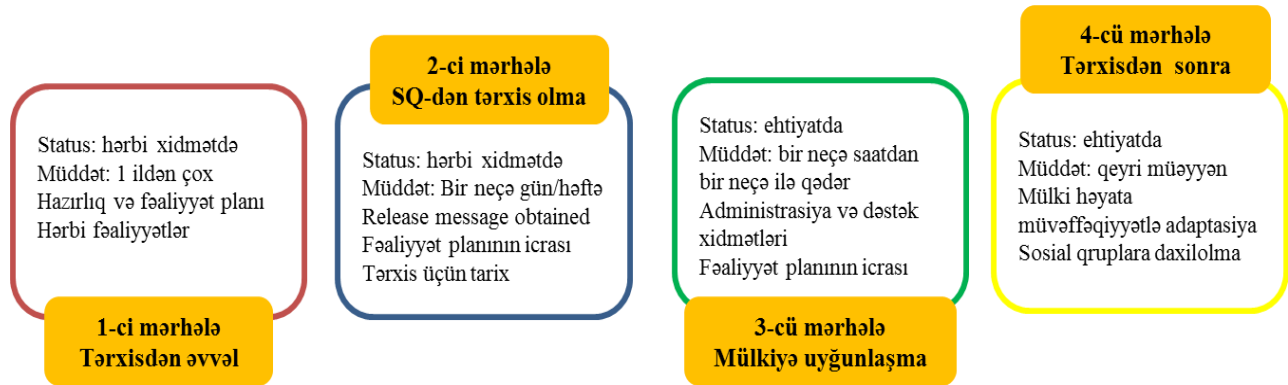
yaşın son həddi ilə TOHQ-lar yenidən orduda mövcud olan və kiçik məvacibli vəzifələrdə işləməyə razılaşırlar.

4. Xəstəliklə əlaqədar TOHQ-lar. Bu qrupa aid hərbi qulluqçular xüsusi diqqət tələb etdiyindən onların adaptasiyası məsələsi, əsasən, dövlət qurumlarının üzərinə düşür. Çünki özəl şirkətlər daha çox səhhətlərində problem olmayan TOHQ-ların işlə təminatına üstünlük verirlər ki, bu da ilk üç qrupa daxil olan TOHQ-ların adaptasiya prosesi ilə bağlı məsələləri əhatə edir.

Qeyd edilən faktları nəzərə almaqla bir çox ölkədə TOHQ-ların mülki həyata adaptasiyasını və cəmiyyətə inteqrasiyasını asanlaşdırmaq üçün müəyyən proqram və mexanizmlərdən istifadə olunur.

ABŞ-da XX əsrdən etibarən TOHQ-lara köməklik göstərmək məqsədilə hərbi qurumlar xüsusi məşğulluq ofisləri yaratmışlar. Bu ölkədə TOHQ-lara qayğı göstərmək dövlət qurumlarının vəzifəsidir. Ehtiyatda olan hərbi qulluqçular dövlət müəssisələrinə iş seçimində üstünlüyə malikdirlər.

Kanada Silahlı Qüvvələrində adaptasiya prosesi dörd mərhələdə reallaşır və hər bir mərhələnin özünün icra olunma müddəti vardır (Şəkil 1) [4]:

Şəkil 1. Kanada Silahlı Qüvvələrində hərbi-mülki adaptasiya prosesinin modeli

Birləşmiş Krallıqda TOHQ-lara dəstək üç səviyyədə reallaşdırır: 1) hərbi hissədə TOHQ-ların işlə təmin edilməsinə cavabdeh olan zabitlər tərəfindən ümumi məsləhətin verilməsi ilə; 2) qoşun növü rəhbərliyi tərəfindən təyin edilən müvafiq məsləhətçilər tərəfindən (Hərbi Dəniz Qüvvələri – 8 nəfər, Hərbi Hava Qüvvələri – 11 nəfər, Quru Qoşunları – 22 nəfər) dəstəyin göstərilməsi ilə; Müdafiə Nazirliyi və özəl şirkət nümayəndələri tərəfindən dəstəyin göstərilməsi ilə.

Fransada sosial adaptasiya sahəsindəki mövcud mexanizmin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, imkanlardan (məsələn, kursların keçirilməsi), ancaq hərbi xidmətini müvəffəqiyyətlə başa vurmuş hərbi qulluqçular yararlanırlar.

Almaniyada xidmətin sonunda hərbi qulluqçuların mülki həyata uyğunlaşdırılması və ya hazırlanması (peşəkar təlim) prosesi bütün xidmətboyu həyata keçirilən ümumi təlim siyasətinin bir hissəsidir. Bu fəaliyyətlər Müdafiə Departamentinin büdcəsi hesabına reallaşır.

Bolqarıstanda TOHQ-lara aşağıdakı xidmətlər göstərilir:

- peşəkar təlimdə iştiraka köməklik;
- məşğulluqla bağlı köməklik;
- hüquqi dəstək;
- sosial və psixoloji dəstək;
- informasiya və məsləhət xidmətləri.

Burada vacib məqam ondan ibarətdir ki, sosial adaptasiya prosesi hərbi qulluqçu tərxis olunmadan öncə hərbi hissədə başlayır. Bu baxımdan, Milli Məşğulluq Agentliyinin ekspertlərinin iştirakı ilə qrup şəklində və ya fərdi motivasiyaedici çıxışlar təşkil olunur. Bu tip çıxışlar hərbi hissələrdə komandirlər tərəfindən də həyata keçirilir. Yəni, tərxis olunmadan öncə hərbi qulluqçu sosial adaptasiya prosesi ilə bağlı ilkin təəssüratı və mülki cəmiyyətdə özünü sübut etmək imkanına malik olur.

Nəticə

Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrindən hər il yüzlərlə hərbi qulluqçu tərxis olunur və hazırda minlərlə ehtiyatda olan hərbiçi var, onların mülki həyata adaptasiyası və cəmiyyətə inteqrasiyası məsələsi müxtəlif təyinatlı proqramların hazırlanmasını şərtləndirir. Bu baxımdan, məqalədə təhlil olunan bəzi xarici ölkələrdə həyata keçirilən proqramların müəyyən elementlərinin seçilməsi və onların əsasında Azərbaycan spesifikasiyasına uyğun yeni adaptasiya proqramının hazırlanması məqsədəuyğundur. Belə proqramların bəzi elementlərinin icrasının mülki şirkətlərə həvalə olunması adaptasiya prosesini həllini daha da sürətləndirər. Nəzərə alsaq ki, belə şirkətlər bir çox vəzifələrdə təmsil olunan şəxslərdə yalnız liderlik keyfiyyətinin formalaşdırılması işlərinə (kurs və təcrübə proqramlarına) hər il yüz minlərlə manat vəsait xərcləyir, onda təsəvvür etmək çətin deyil ki, belə keyfiyyətlərə malik TOHQ-ları işlə təmin etmək onların büdcələrinə qənaət etmiş olarlar. Təhlillər göstərir ki, əksər ölkələrdə bu proqramların icrasına hərbi qulluqçuların tərxisindən əvvəl başlanılır. Bu, ehtiyatda olan hərbi qulluqçuların inteqrasiyasını asanlaşdırmaqla yanaşı, xidmətdə olan hərbiçilərin motivasiyasının yüksəlməsinə də öz töhfəsini verə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Elnitsky, C.A., Fisher, M.P., Blevins, C.L, Military Service Member and Veteran Reintegration: [Electronic resource] / A Conceptual Analysis, Unified Definition, and Key Domains. – March 14, 2017. URL: <https://bit.ly/3qRcryH>.
2. Terziev, V., Dimitrova, S. Social adaptation as a social process in the adaptation of military personnel // 13th EBES Conference, – Istanbul, Turkey: – June 5-7, – 2014, – p. 1956-1966.
3. Daniels, W.C. A Phenomenological Study of the Process of Transitioning Out of the Military and Into Civilian Life from the Acculturation Perspective: / UNLV Theses, Dissertations / Professional Papers and Capstones. 2017. – 175 p.
4. Blackburn, D. Transitioning from Military to Civilian Life: Examining the Final Step in a Military Career // Canadian Military Journal, – Autumn 2016. Vol. 16, No. 4, – p. 53-61.
5. Cooper, L. Transition From the Military Into Civilian Life: An Exploration of Cultural Competence / L.Cooper, N.Caddick, L.Godier [et.al.] // – San Marcos: Armed Forces & Society, – 2018. Vol 44, Issue 1, – p.1-22.
6. Hernandez, F. From the battlefield to the civilian labor force: what are the obstacles facing military veterans in successful reintegration to the civilian workforce / F.Hernandez. – Lynchburg: Liberty University School of Business, – 2020. – 204 p.
7. Veterans' Identities and Well-being in Transition to Civilian Life – A Resource for Policy Analysts, Program Designers, Service Providers and Researchers / Report of the Veterans' Identities Research Theme Working Group, Canadian Institute for Military and Veteran Health Research Forum. – Charlottetown: Veterans Affairs Canada. – 95 p.
8. Аверьянов, И.А. Адаптация граждан, уволенных с военной службы: вопросы и противоречия: [Электронный ресурс] / Проблемы современной экономики, – 2009. No 3 (31). URL: <https://bit.ly/3liku6i>.

Аннотация

Проблемы социальной адаптации уволенных военных Рашад Ибрагимов

В статье анализируется ряд адаптационных стратегий и программ с учетом опыта зарубежных стран. В основном рассматриваются вопросы, связанные с процессом социальной адаптации, обозначены его этапы. Демобилизованные военнослужащие группируются по стажу службы, по каждой группе даются комментарии.

Ключевые слова: социальная адаптация, демобилизованные военнослужащие, интеграция, напряжение, стресс.

Abstract

Problems of social adaptation of retired military personnel

Rashad Ibrahimov

The article analyzes a number of adaptation strategies and programs based on the experience of foreign countries. Mainly issues related to the process of social adaptation are considered, its stages are indicated. Demobilized servicemen are grouped according to their length of service and comments are provided on each group.

Keywords: social adaptation, demobilized servicemen, integration, tension, stress.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 12.01.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 07.02.2021

Çapa qəbul edilmişdir: 19.03.2021

UOT 930

ERMƏNİLƏRİN 1918–1920-Cİ İLLƏRDƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN TORPAQLARINA YERLƏŞDİRİLMƏSİ PROSESİ ERMƏNİDİLLİ QAYNAQLARDA

baş leytenant Səbuhi Əhmədov
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası
E-mail: ahmadovs242@gmail.com

Xülasə. Məqalədə 1918–1920-ci illərdə mühacir ermənilərin əhalisinin Şimali Qafqazdan Qərbi Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsindən və Ermənistan daşnak hakimiyyətinin azərbaycanlı əhalini öz dədə-baba yurdlarından zorla çıxararaq həmin torpaqlarda erməniləri yerləşdirməsindən bəhs olunur. Daşnak lideri Ruben Ter-Minasyanın bu istiqamətdəki fəaliyyətləri ayrıca işıqlandırılır.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, mühacir ermənilər, Cənubi Qafqaz, köçürülmə siyasəti, Ruben Ter-Minasyan.

Giriş

Ermənilərin Cənubi Qafqaza, xüsusilə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi bir neçə əsr, mərhələli şəkildə həyata keçirilmişdir. Bu proses Rusiya imperatoru I Pyotrun hakimiyyəti illərindən başlayaraq günümüzədək davam etmişdir. Rusiya İmperiyasının Qafqazda özünə dayaq yaratmaq məqsədilə erməni xalqından istifadə edərək, I–II Pyotrun və Yekaterinanın hakimiyyəti illərində, sonradan 1828–1830-cu illərdə, XIX əsrin sonu–XX əsrin əvvəllərində, əsasən, İran, Türkiyə və Yaxın Şərqdən köçürülmüş erməniləri Cənubi Qafqazda, xüsusilə Azərbaycanın tarixi torpaqlarında yerləşdirməsi bu regionda onların sayını süni şəkildə artırmışdır. Nəticədə, 1918-ci ilin may ayının 28-də ermənilərin Cənubi Qafqazda Ermənistan Respublikası adlı dövləti yaradılmışdır. Mənbələrdə bu dövlət Ararat Respublikası kimi də qeyd edilir. Çünki bu dövlətin sərhədləri Ararat vadisi ətrafı əraziləri əhatə edirdi. Yarandığı ilk günlərdən Ermənistan Respublikası Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstana qarşı, ərazi iddiaları irəli sürmüş və Ermənistanın daşnak liderləri xüsusilə Azərbaycan Respublikasına və xalqına qarşı xüsusi amansız siyasət yürüdülməyə başlamışdır.

Azərbaycanla olan münasibətdə daşnak hakimiyyətinin əsas məqsədi tarixi Azərbaycan torpaqları hesabına öz sərhədlərini genişləndirmək, yerli xalqı məhv edərək onların ərazilərində qaçqın erməniləri yerləşdirməkdən ibarət idi. Ermənistan Respublikasının sərhədlərinin genişləndirilməsi istiqamətində aparılan hökumət siyasətinə Aleksandr Xatisyan rəhbərlik edirdi daşnak və o, bu barədə yazırdı: *“Ermənistan sərhədlərinin genişləndirilməsinin üçüncü istiqaməti Zəngəzur və Qarabağ xətti ilə edilməli idi. Burada Ermənistan və Azərbaycanın maraqları toqquşurdu”* [1, s.154].

I. Şimali Qafqazda məskunlaşmış mühacir ermənilərin Ermənistan Respublikasına köçürülməsi

Yenicə yaranan Ermənistan dövlətinin siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birini də mühacir ermənilərin probleminin həlli təşkil edirdi. Bu məsələ ilə əvvəllər Ermənistan Daxili İşlər Nazirliyi məşğul olurdu. Sonradan (1918-ci il noyabr ayının 6-da) qaçqınların qayğısına qalmaq üçün İctimai Himayədarlıq Nazirliyi təsis edildi. Lakin qaçqınların boşaldılmış ərazilərə yerləşdirilməsi yenə də Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilirdi. Ermənistanda və Şimali Qafqazda məskunlaşmış mühacirlərin problemlərinin həllində Ermənistan hakimiyyəti yeganə çıxış yolunu türk qoşunlarının Ermənistan ərazisindən çıxarılmasında və Qərbi Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinin sıxışdırılaraq öz yurdlarından qovulmasında görürdü.

Erməni müəllifi S.A.Minasyanın fikrincə, Şimali Qafqazda məskunlaşmış mühacir ermənilərin Ermənistan Respublikasına qaytarılması prosesinə 1918-ci ilin avqust ayından başlanılmışdır [2,

s.73]. Bu Birinci Dünya müharibəsinin başa çatması ilə şərtlənirdi. Şimali Qafqazın qeyri-sovet dövlət qurumlarının ərazisində yaşayan mühacirlər Cənubi Qafqaza gəlmək üçün Novorossiyskə, Terek Sovet Respublikasının ərazisində yaşayanlar isə Vladıqafqaza gəldilər.

Novorossiysk vasitəsilə Ermənistanla gələn erməni mühacirlər və hərbi əsirlərə kömək etmək məqsədilə 1918-ci ilin oktyabr–noyabr aylarında səlahiyyətli şəxs kimi Hovhannes Faraşyants Rostovdan Novorossiyskə göndərildi. Şimali Qafqazdan erməni mühacirlərin Ermənistanla qayıtmasını təmin etmək üçün Ermənistan Respublikasının Hərbi Nazirliyinin qərargah dəftərxanası tərəfindən polkovnik-leytenant Vlasev 1918-ci ilin oktyabr ayında sözügedən bölgəyə ezam olundu.

1918-ci ilin avqust-dekabr aylarında Novorossiyskdən Batuma gəlmiş mühacir ermənilərin sayı təxminən 3–4 min nəfər idi. Anapadan Batuma gəlmiş mühacir ermənilərin sayı barədə isə məlumat yoxdur.

1919-cu ilin əvvəllərindən Şimali Qafqazın erməni təşkilatları Ermənistanla qayıtmaq istəyən mühacirlərə və hərbi əsirlərə kömək etmək, onların köçürülməsini həyata keçirmək istiqamətində öz fəaliyyətlərini gücləndirdilər. Bu təşkilatlar mühacirlərə tibbi və ərzaq yardımını, həmçinin onların hüquqlarının müdafiəsi işini öz üzərlərinə götürmüşdü. Bu təşkilatların səyi nəticəsində, 1919-cu ilin əvvəlində Şimali Qafqazdan minlərlə mühacir erməni Batuma, oradan da Ermənistanla köçürüldü. Köçürülmə prosesi ilə paralel olaraq, Ermənistan Respublikası Qərbi Azərbaycandakı azərbaycanlıları əhalini sıxışdıraraq onları öz yurdlarından zorla çıxarırdı.

1919-cu ilin mart ayından Cənubi Qafqazdakı Britaniya komandanlığının Qars və Şərur-Naxçıvan məsələsində mövqeyi Ermənistanın xeyrinə dəyişməsi ilə həmin ilin aprel-may aylarında erməni qoşunları Qars, Naxçıvan və Şərur bölgələrinə daxil oldular və bu yerləri də Ermənistanla birləşdirdilər. Bundan sonra, Şirak, Qars, Qağzıvan, Qoxb, Sardarabad, Sürməli, Vedi-Basar və digər yerlərə də erməni mühacirlər yerləşdirildi. Ermənistandan olan qaçqınların məskunlaşdırılması prosesi başa çatdıqdan sonra Ermənistan hökuməti diasporadan olan erməni qaçqınların geri qaytarılması məsələsinin həllinə başladı. Çünki məlum “erməni məsələsi”nin həlli uzadılırdı və mühacirlərin yerləşdirilməsi məsələsini Ermənistan Respublikasının ərazisində həll etməkdən başqa yol qalmırdı. Bu səbəbdən də diasporadan gələn ermənilər boşaldılmış türk-müsəlman, qismən də rus kəndlərində və yaşayış məntəqələrində məskunlaşdırılırdı [3, s.147].

1919-cu ilin mayında unla yüklənmiş ilk ABŞ gəmiləri Batuma çatdı. İngilis və amerikalıların köməyi ilə Ermənistanla un tədarükünə başlanıldı. Amerikanın ərzaq yardımı sayəsində Ermənistanın iqtisadi durumu tədricən düzəlməyə başladı. 1919-cu ilin aprel-may aylarında siyasi və iqtisadi vəziyyət yaxşılaşdı. Ermənistan hakimiyyəti artıq Şimali Qafqazdakı mühacir ermənilərə yardım etmək və onların ölkəyə qaytarılmasını təmin etmək üçün müəyyən işlər görürdü.

1919-cu ilin mayından Ermənistan hökumətinin sərəncamı ilə Himayədarlıq Nazirliyi Şimali Qafqazın erməni mühacirlərinin Ermənistanla qaytarılması prosesi ilə məşğul olmağa başladı. Tiflisdə Ermənistan Respublikası Himayədarlıq Nazirliyinin nümayəndəsi Davit Davitxanyan 1919-cu il may ayının 13-də Tiflisdən sözügedən qurumun nazirinə aşağıdakı məzmununda teleqram vurmuşdu: *“Amerikalıların köməyi ilə mənim tərəfindən Şimali Qafqazdan qaçqınların köçürülməsi təşkil edilir. Malxasyan və Arqutinskini səlahiyyətli nümayəndə təyin etmişəm və onlar bu gün gedirlər”* [2, s.88].

1919-cu ilin əvvəlində Batum (Novorossiysk, Odessa və digər yerlərdən) ermənilərin mühacirlər şəhərinə çevrilmişdi. Batumdakı Erməni Milli Şurası mühacirlərin məişət tələbatlarını ödəmək imkanında deyildi. Ermənistan Respublikasının Batumdakı baş konsulu Q.Yedıqaryanın söyləri nəticəsində 1919-cu ilin aprelində Ermənistan Respublikasının Himayədarlıq Nazirliyi şəhərdəki erməni mühacirlərin köməyinə çatdı. Ermənistan hakimiyyətinin planı Batumda toplanmış erməni mühacirləri Ermənistan Respublikasına köçürmək idi. Lakin Cənubi Qafqazdakı Britaniya komandanlığının icazəsi olmadan bu planı həyata keçirmək mümkün deyildi. 1919-cu ilin may ayına qədər Ermənistanda hökm sürən ərzaq çatışmazlığı səbəbindən ingilis qüvvələrinin komandanlığı Batumda toplanmış mühacirlərin və hərbi əsirlərin Ermənistanla qayıtmasına mane olurdu. 1919-cu ilin may ayında ABŞ-dan Ermənistanla un gətiriləndən, həmçinin Ermənistan Respublikasının sərhədlərinin genişləndirilməsindən sonra Cənubi Qafqazdakı Britaniya qüvvələrinin komandanlığı

ermənilərin Ermənistanı köçürülməsi məsələsinə dair mövqeyini dəyişdi. İngilislər nəinki bu prosese mane olmadılar, hətta kömək etdilər. Belə ki, 1919-cu il mayın 4-də Cənubi Qafqazdakı Britaniya qüvvələrinin komandanı general-mayor V.Tomson Ermənistan hökumətinə və Amerika Yardım Komitəsinə göndərdiyi məktubda Şimali Qafqazdakı mühacir ermənilərin Ermənistan Respublikasına köçürülməsi proqramını təqdim etmişdi. Proqrama görə Şimali Qafqazdan Batuma gəlmiş mühacir ermənilər cəmi bir gün Batumda qala bilərdi. Bundan sonra onlar Ermənistanı yola salınmalı, Amerika Yardım Komitəsi isə həmin erməniləri bir aylıq ərzaq yardımı ilə təmin etməli idi. 1919-cu ilin may-iyun aylarında Şimali Qafqazdan Batuma köçürülmüş erməni mühacirlərin sayı təxminən 53–54 min nəfərə çatırdı [2, s.113]. Lakin Ermənistan hökuməti mühacir ermənilərin Batumdan Ermənistan Respublikasına köçürülməsini lazımı qaydada təmin edə bilmirdi, bu səbəbdən də 1919-cu il iyul ayının sonunda Cənubi Qafqazdakı Britaniya qüvvələrinin komandanlığı Novorossiysk–Batum istiqamətində ermənilərin köçürülməsi prosesini dayandırdı.

Ümumilikdə, 1918-ci ilin avqust ayından 1919-cu ilin yayına qədər Şimali Qafqazdan təxminən 60 minə yaxın mühacir erməni Ermənistanı qaytarıldı. Təxminən bu qədər erməni isə Şimali Qafqazda qaldı.

II. Mühacir ermənilərin Qərbi Azərbaycan torpaqlarına yerləşdirilməsində Ermənistan hakimiyyətinin, xüsusilə daşnak lideri və hərbi nazir Ruben Ter-Minasyanın fəaliyyəti

1918-ci il oktyabr ayının 30-da Antanta ölkələri ilə məğlub Türkiyə arasında imzalanmış Mudros müqaviləsinə əsasən, Türkiyə öz qoşunlarını Qars, Sarıqamış, Olti, Qağzıvan və digər bölgələrdən də çıxarmalı idi. Bu müqavilənin imzalanması nəticəsində Ermənistan Respublikasının daşnak hakimiyyətinin ölkənin sərhədlərini genişləndirmək arzusu daha da alovlandı. Ermənistan hökumətinin apardığı məkrli, yaltaq siyasət nəticəsində 1919-cu ilin aprel ayında Cənubi Qafqazdakı Britaniya qüvvələrinin komandanlığı türk qoşunları tərəfindən boşaldılmış rayonların Ermənistanın tabeliyinə keçirilməsinə razılıq verdi. Həmin ay erməni qoşunları ingilislərlə əməkdaşlıq şəraitində Qars, Ərdahan, Merdenek, Sarıqamış, Olti və Qağzıvanı tutur. Ancaq daşnak hökumətinin işğalçılıq planları bununla məhdudlaşmırdı. Ermənistan türk-müsəlman əhali yaşayan əraziləri, o cümlədən Şərur-Naxçıvan bölgəsini nüfuz dairəsinə salmaq və Ermənistan Respublikasına birləşdirmək idi.

Dövlət səviyyəsində bu siyasətə Ermənistan Respublikasının baş naziri Aleksandr Xatisyan rəhbərlik edirdi. Lakin ingilislərin Cənubi Qafqaz siyasətindən ehtiyat edən A.Xatisyan öz məqsədini açıqca həyata keçirə bilmirdi [4, s.313]. Buna görə də bu prosesin həyata keçirilməsi Daşnaksütyun partiyası tərəfindən Ruben Ter-Minasyan adlı erməni qaniçəninə həvalə edilmişdi.

1882-ci il may ayının 7-də Axalkələk şəhərində anadan olmuş Ruben (Minas) Ter-Minasyan 1895-ci ildə Axalkələkdə kilsə məktəbini bitirərək ilkin təhsilini alır [5, s.5]. Kilsə məktəbini bitirdikdən sonra Ruben Eçmiədzində Gevorkyan Akademiyasına qəbul olunur. 1900-cü ildə o, akademiyanın bitirərək qısamüddətli Bakıya gedir və neft şirkətlərinin birində işləyir. Sonra 9 ay Axalsıxda könüllü olaraq əsgər kimi xidmət edir. Bu illərdə Ruben Daşnaksütyun partiyasına üzv qəbul edilir. 1902-ci ildə daşnak lideri Hamo Ohacanyanın tapşırığı ilə staj keçmək üçün Batuma göndərilir. Burada ona Türkiyədəki erməni silahlıları üçün Batum ermənilərindən vəsait toplamaq işi tapşırılır. Qısa müddət Batumda qaldıqdan sonra Ruben Moskvaya gedir və azad dinləyici kimi Lazarev Akademiyasına, buranı bitirdikdən sonra isə Tomsk Akademiyasına qəbul olunur. Tomskda oxuduğu illərdə zabit rütbəsi alır. Lakin Tomskdakı təhsilini yarımçıq qoyur. Rusiyadan qayıtdıqdan sonra Ruben daşnak fəaliyyətini davam etdirmək üçün Qarsa göndərilir. Bundan sonra onun Osmanlı Türkiyəsində təxribatçı fəaliyyəti başlayır.

Hələ 1916–1917-ci illərdə Xınısda (indiki Türkiyə Respublikasının ərazisi – S.Ə.) olduğu zaman Ruben erməniləri Azərbaycan torpaqlarına köçürmək planını qurmuşdu [5, s.73]. Birinci Dünya müharibəsi nəticəsində Qafqaz regionunda xeyli sayda mühacir erməni əhalisi toplanmışdı. Bu ermənilərin Ermənistan ərazisində yerləşdirilməsi, ev, torpaq və işlə təmin edilməsi gündəmdə olan əsas məsələlərdən idi. Lakin ölkənin kiçik olması, iqtisadi cəhətdən dağılması, həmçinin

məhsuldar torpaqlarda yerli türk-müsəlman əhalisinin yaşaması mühacir ermənilərin məskunlaşdırılması prosesini çətinləşdirirdi.

Erməni milli müşavirəsinin işlərində iştirak etmək üçün Tiflisə getmədən öncə Ruben Xınısda öz silahdaşları Sasunlu Muşeq, H.Amatuni və başqalarına erməniləri Qərbi Azərbaycanda yerləşdirmə planını izah edir və çəkdiyi xəritəni onlara göstərir. Xəritədə Türkiyədən Qərbi Azərbaycan torpaqlarına köçürülmüş ermənilərin hansı ərazilərdə yerləşdiriləcəyi qeyd edilmişdi [5, s.73].

Ruben Tiflisə gedəndən sonra onun təlimatına əsasən, silahdaşları İrəvana keçməli və Taron camaatının Alagöz (indiki Araqats) rayonunda yerləşdirilməsi istiqamətində işlərə başlamalı idilər. Ruben Sasun Alagözün işğal edilməsi əməliyyatını Sasun ermənilərindən təşkil edilmiş alaya tapşırırdı. Sasun alayının rəhbərləri sırasında Muşeq, Çolo, Moruk Karo, Petartsı Manuk, Karo Sasuni və başqaları var idi. Təxminən 500 nəfərlik Sasun alayı Alagözün bir neçə kəndini tutur, sonra Talin qalasını mühasirəyə alır. Talin qalası Ermənistan üçün mühüm strateji əhəmiyyətə malik idi. O, həm Eçmiədzin və Aştaraka nəzarət edirdi, həm də İrəvan üçün böyük təhlükə idi. Talin qalası 1918-ci il mayın 5-də tutulur. Türk qoşunu geri çəkilir.

Rubenin hazırladığı plana əsasən, qısa zaman ərzində Alagöz rayonunu türklərdən təmizləmək və 70 min mühacir erməniyi həmin ərazidə yerləşdirmək mümkün olur. Mühacir ermənilərin Qərbi Azərbaycan da məskunlaşdırılması planını Ruben Ermənistan Respublikası elan edildikdən sonra da həyata keçirməyə davam edir [5, s.74].

1918-ci ilin avqustundan R.Ter-Minasyan yenidən qanıqon erməni komandirlərini yanına çağırır və bir daha onlara öz yerləşdirmə planını izah edir. Çünki Şimali Qafqazda məskunlaşmış erməni mühacirlərin həmin dövrdə Ermənistana köçürülməsi prosesinə başlanılmışdı. Bu isə onsu da mühacir problemindən əziyyət çəkən Ermənistan üçün əlavə çətinliklər demək idi. O, xəritədə Cğin dərəsini (indiki Ararat vilayətinin Vedi bölgəsinin dağlıq hissəsi), Milidərə (indiki Qarni), Çəmənəkənd və Böyük Vedinin (indiki Vedi) geniş rayonlarını göstərir və məsləhət verir ki, hər şey səs-küysüz, hökumətin iştirakı olmadan həyata keçirilsin. Qrup başçıları şəxsən ona və onun vasitəsilə Daşnaksütyun partiyasına hesabat verməli idi. Ruben məxfiliyin qorumasını ciddi tapşırırdı. Yeni yaranmış dövlətin hökuməti, hakimiyyət nümayəndələri və partiya dairələrinin bu plandan xəbəri olmalı deyildi. O, sözügedən planı partiyanın rəhbər dairələrindən gizli saxlamış, yalnız daşnak lideri Aram Manukyan ilə məsləhətləşərək hazırlamışdı [5, s.76].

Rubenin silahlı qruplarının ilk işi Dərələyəz bölgəsinin yerli türk-müsəlman əhalisini öz yurdlarından çıxarmaq və erməni əhalinin bir hissəsini ora köçürmək olur. Bundan sonra planlaşdırılmış böyük əməliyyatlara başlanılır. Cğin dərə əməliyyatı 5 gün çəkir. Tutulmuş ərazilərdə dərhal gəlmə ermənilər yerləşdirilir.

Cğin dərədən sonra növbəti hədəf Milidərə olur. Milidərə ərazicə daha geniş və böyük strateji əhəmiyyətə malik idi. Çünki Milidərə paytaxt İrəvanın arxasında yerləşirdi və daşnaklar bu faktı Ermənistanın müstəqilliyi üçün təhlükə hesab edirdilər. Ərazini dəqiq öyrəndikdən sonra Sasunlu dəstə Milidərəni tutur və gəlmə ermənilər orada məskunlaşdırılır.

Ruben bundan sonra dəstə başçılarına təlimat verir ki, Çəmənəkəndə və Böyük Vediyə hücum etsinlər. Ermənilər gözləyirdilər ki, bir neçə gün ərzində bu yerləri tutacaqlar. Lakin vəziyyət gözlənilmədən dəyişir. Belə ki, ermənilərin Qərbi Azərbaycan ərazisində yerli türk-müsəlman əhalisinə qarşı təcavüzkar münasibəti ilə bağlı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin şikayəti əsasında Antantanın Cənubi Qafqazdakı səlahiyyəti nümayəndəsi polkovnik Haskelin başçılığı altında istintaq komissiyası İrəvana gəlir [6, s.78]. İstintaq komissiyası ermənilərin məskunlaşdırıldığı ərazilərdə yoxlamalar aparmalı idi. Komissiyanın üzvləri Rubeni dinlədikdən sonra Azərbaycan tərəfin şikayətinin əsassız olması barədə qərar verir. Erməni tərəfi polkovnik Haskelə bildirir ki, ermənilər bu yerlərin qədim sakinləri, türklər isə köçəridirlər. Onlar Azərbaycandan bura gəlir və payızda isə qayıdırlar. Avqustun 22-də polkovnik Haskel İrəvandan Tiflisə getməzdən öncə söz verir ki, hadisələrin səbəbləri barədə (blokada, hökumətə qarşı itaətsizlik) Paris sülh konfransına məruzə edəcək və Ermənistana köməklik göstərəcək. Ancaq o, Tiflisdən

Bakıya qayıtdıqdan sonra avqustun 29-da Azərbaycan hökuməti ilə müqavilə bağlayır. Müqaviləyə əsasən, Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan mahallarında neytral zona yaradılmalı və oraya polkovnik Haskel tərəfindən təyin olunmuş qubernator rəhbərlik etməli idi [7, s.323]. Ermənistan parlamenti bu məsələni müzakirə etdikdən sonra Rubeni və A.Xatisyanı Tiflisə göndərir. Onlar Haskelə izahat verirlər. Bunun nəticəsində Azərbaycan hökuməti ilə bağlanmış müqavilənin bəzi bəndləri ləğv edilir. Amma bu dəfə də Azərbaycan tərəfi bu razılaşmadan qəbul etməkdən imtina edir.

İstintaq komissiyasının müdaxiləsindən sonra sakit dövr başlayır. Lakin Ruben öz təcavüzkar xislətinə uyğun olaraq, yenə də sakit qalmır. Qarsın daşnak orqanları və hərbcilərin xahişi ilə, o, Qars və Aleksandropol (Gümrü) arasında yerləşən Arginadan Zabyuğara (Zarişat mahalı) qədər olan ərazidəki türklərlə mübarizəyə qoşulur. Burada türklərin sayı nisbətən az idi. Lakin onlar tutduqları mövqe ilə Ermənistan Respublikasının təbii həyatına mane olur, Axuryan çayı üzərindəki Argina körpüsünü öz əllərində saxlayırdılar. Bu isə Qarsdan Aleksandropola və əksinə gediş gəlişi mümkünsüz edirdi. Dəmir yolu isə yalnız zirehli konvoyun müşayiəti ilə işləyirdi. Rubenin əməliyyat planı ilə bu yer ermənilər tərəfindən tutulur.

Bu hadisədən sonra Ruben öz silahdaşlarını yenidən mənzilinə toplayır, Zəngibasar (indiki Masis), Çəmənəkənd və Böyük Vedinin zəbt edilməsini qərara alır. Baş verən döyüşlər nəticəsində türk-müsəlman əhalisi İğdırə tərəf çəkilir. Zəngibasarın 20-dən çox kəndində gəlmə ermənilər yerləşdirilir.

Ruben öz təcavüzkar fəaliyyətini 1920-ci ildə də davam etdirir və Ararat vadisində məskunlaşmış türk-müsəlman əhalisini yurd-yuvalarından didərgin salır. Həmin vaxt Ruben artıq hərbi və daxili işlər naziri idi. 1920-ci ilin mayında Zəngibasarda yaşayan türk-müsəlman əhalisinə qarşı hücumlar başlayır. Burada yaşayan türk-müsəlman əhalinin sayı kifayət qədər çox idi. Bunu erməni müəllifləri özləri də etiraf edirlər [5, s.96].

Zəngibasarın Ermənistan Respublikasına birləşdirilməsindən sonra Böyük Vədiyə hücum olunur. İyulun 12-də Böyük Vədi işğal edilir və orada yaşayan türk-müsəlman əhalisinə divan tutulur. İşğalçı fəaliyyətini davam etdirən Ruben Dəvəlidən (Ararat) və Dərələyəzdən hərəkət edərək Baş Noraşen–Ulya–Noraşen–Axur xəttini tutur və Naxçıvana hücum hazırlaşır, lakin buranı tuta bilmir. Çünki sovet qoşunları Sünikin üstü ilə gözlənilmədən Naxçıvana girərək oranı sovetləşdirmişdilər.

Bu əməliyyatlardan sonra Ruben Basarkeçəri (Vardenis) azərbaycanlı əhalidən təmizləyir. Göyçə gölündən Şərçə uzanan bu bölgədə Azərbaycan kəndləri 2000 km² ərazini əhatə edirdi və Azərbaycanın Cavanşir qəzasına bilavasitə bağlı idi. Buna görə də Basarkeçər əhalisi özünü Azərbaycanın bir hissəsi hesab edirdi [5, s.98].

Gəlmə ermənilərin məskunlaşdırılması işində daşnak liderləri Aram Manukyan və Nikol Ağabalyan Rubenin əsas köməkçiləri və ideoloji tərəfdaşları sayılırdılar. Lakin onlar sona qədər kölgədə qalmağı bacarırlar [5, s.80].

Erməni müəllifləri türk-müsəlman əhalinin Qərbi Azərbaycanda öz yerlərindən çıxarılması siyasətini onların göstərdikləri itaətsizliklə əlaqələndirməyə çalışsalar da, Aleksandr Myasnikyan adlı erməni tarixçi 1957-ci ildə Yerevanda çap etdirdiyi “Seçilmiş əsərlər” kitabında Ermənistan müsəlmanlarının silahsız və sakit olduqlarını qeyd etmişdir [8, s.377].

Azərbaycanlı əhalinin itaətsizlik və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin onlara siyasi-ideoloji və maddi dəstək göstərməsi məsələlərinə gəldikdə isə erməni müəllifləri özləri də etiraf edirlər ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəhbərliyi Ermənistan ərazisindəki, eləcə də Şərur–Dərələyəz, Naxçıvan və Sürməli bölgələrindəki azərbaycanlı əhaliyə təsir edirmişlər ki, sonuncular Ermənistan Respublikasının hakimiyyətinə tabe olsunlar. 1919-cu il may ayının 8-də Ermənistanın Tiflisdəki diplomatik nümayəndəsinin xarici işlər nazirinə yazdığı raport bunun əsaslı sübutudur. Raportda qeyd edilir: “General Tomsonun sözlərinə görə, Fətəli xan Xoyski Naxçıvan, Şərur–Dərələyəz, Sürməli mahalının müsəlmanlarına Ermənistan hökumətinin nüfuzunu tanımaq üçün təsir göstərəcəyini vəd etmişdi. Bu səbəbdən general Tomson eyni siyasəti Ermənistanın hökumət nümayəndələri tərəfindən Qarabağda həyata keçirilməsini istəyir. Qarabağda ermənilərin sakitləşəcəyi barədə general

Tomson general Deviyə teleqram vurduğu zaman erməni qaçqınlar Naxçıvana və Ermənistanın digər rayonlarına qayıdacaqdırlar” [4, s.314].

Rubenin Qərbi Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı apardığı qətl və qarətlər siyasəti nəticəsində Ermənistan Respublikasının ərazisi 1920-ci ilin payızında Qarabağdan Oltinin kömür mədənlərinə qədər uzanırdı. Təsadüfi deyil ki, diaspora erməni tarixçisi Avedis Yapucyan R.Ter-Minasyanı “Ermənistan müsəlmanlarının qatili” adlandırır [5, s.98].

Beləliklə, təcavüzkar daşnak hakimiyyətinin Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur, Zəngibasar, Vedibasar, Dərələyəz, Sürməli, Qoxb, Basarkeçər və digər bölgələrində yerli türk-müsəlman əhalisini öz dədə-baba torpaqlarından didərgin salaraq, həmin ərazilərdə gəlmə erməniləri yerləşdirməsi nəticəsində regionun milli tərkibi ermənilərin xeyrinə dəyişdi. Cənubi Qafqazda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra məhz həmin ərazilər Sovet Azərbaycanının tərkibinə daxil edilmədi [5, s.82].

Nəticə

Beləliklə, Birinci Dünya müharibəsi zamanı Rusiya İmperiyasının parçalanması ilə Qafqaz regionunun siyasi və etnik xəritəsində nəzərəcarpacaq dəyişiklər baş verdi. Cənubi Qafqazda Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan olmaqla 3 müstəqil respublika yaradıldı. Ermənistanın qonşu ölkəyə qarşı yürütdüyü təcavüzkar siyasət regionun siyasi, sosial-iqtisadi həyatına öz mənfi təsirlərini göstərdi. Daşnak hakimiyyətinin yürütdüyü işğalçılıq siyasəti nəticəsində ən çox zərər çəkən isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və azərbaycanlı əhali oldu.

Ermənistan hakimiyyətinin 1918–1920-ci illərdə Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlı əhaliyə qarşı apardığı etnik təmizləmə və Şimali Qafqaz, eləcə də digər qonşu ölkələrdən mühacir erməniləri azərbaycanlıların dədə-baba torpaqlarında yerləşdirmə siyasəti nəticəsində bölgənin etnik tərkibi ermənilərin xeyrinə dəyişdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Исмаилюк, А. «Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը» Բեյրութ, «Համագրային» Հայ մշակութային քննարակչություն, – 1968 թ. – 490 էջ: (Xatisyan, A. Ermənistan Respublikasının yaranması və inkişafı / A.Xatisyan. – Beyrut: “Ümummilli” Erməni mədəni cəmiyyəti, – 1968. – 490 s.).
2. Մինասյան, Ս.Ա. «Հայերը Հյուսիսային Կովկասում 1918-1920 թթ.» Երևան, Պատմության ինստիտուտ, – 2016. – 209 էջ: (Minasyan, S.A. 1918-1920-ci illərdə ermənilər Şimali Qafqazda / S.A.Minasyan. – Yerevan: Tarix İnstitutu, – 2016. – 209 s.).
3. Հակոբյան, Ա. «Հայաստանի Խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները 1918-1920 թթ.» Երևան, ՀՅԴ հրատարակչություն, – 2005. – 363 էջ: (Hakopyan, A. Ermənistan parlamenti və siyasi partiyaları 1918-1920-ci illərdə / A.Hakopyan. – Yerevan: EÜF Nəşriyyatı, – 2005. – 363 s.).
4. Գևորգյան, Հ. «Դրո». Երևան, – 2000. – 582 էջ: (Gevorkyan, H. Dro / H.Gevorkyan. – Yerevan, – 2000. – 582 s.).
5. Ստեփանյան, Խ.Ռ. «Ռուբեն Տեր-Մինասյան (Կյանքը և գործը)». Երևան, Էդիթ պրինտ, – 2008. – 183 էջ: (Stepanyan, X.R. Ruben Ter-Minasyan (Həyatı və fəaliyyəti) / X.R.Stepanyan. – Yerevan: Edit print, – 2008. – 183 s.).
6. Գալոյան, Պ. «Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ.» Երևան, Գիտություն, – 1999. – 540 էջ: (Qaloyan, Q. Ermənistan və böyük dövlətlər 1917-1923-cü illərdə / Q. Qaloyan. – Yerevan: Elm, – 1999. – 540 s.).
7. Վրացյան, Ս. «Հայաստանի Հանրապետություն» Երևան, 1993, 704 էջ: (Vratsyan, S. Ermənistan Respublikası / S.Vratsyan. – Yerevan, – 1993. – 704 s.).
8. Մյասնիկյան, Ա. «Ընտիր երկեր». Երևան, Հայաստանի պետական հրատարակչություն, – 1957. – 515 էջ: (Myasnikyan, A. Seçilmiş əsərlər / A.Myasnikyan. – Yerevan: Ermənistan Dövlət Nəşriyyatı, – 1957. – 515 s.).

Аннотация

**Процесс заселения армян в 1918-1920-ые годы на территории
Западного Азербайджана в армяноязычных источниках
Сабухи Ахмедов**

Статья посвящена переселению армянских иммигрантов с Северного Кавказа в Западный Азербайджан в 1918-1920 годах и насильственному изгнанию азербайджанского населения с исконных земель дашнакским правительством Республики Армения. Отдельно освещается деятельность в этом направлении лидера дашнаков Рубена Тер-Минасяна.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, армянские иммигранты, Южный Кавказ, политика переселения, Рубен Тер-Минасян.

Abstract

**The process of settling armenians in Western Azerbaijani lands
in 1918-1920 based on the sources in armenian language
Sabuhi Ahmadov**

The article deals with the resettlement of the Armenian population immigrating from the North Caucasus to Western Azerbaijan in 1918-1920 and the forcible expulsion from their ancestral lands by the Dashnak government of the Republic of Armenia. Dashnak leader Ruben Ter-MinAsian's activities in this direction are highlighted separately.

Keywords: The Western Azerbaijan, immigrant Armenians, The South Caucasus, the politics of resettlement, Ruben Ter-MinAsian.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 17.01.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 04.02.2021

Çapa qəbul edilmişdir: 15.03.2021

UOT 623

İŞLƏNMİŞ MOTOR YAĞLARININ FİZİKİ-KİMYƏVİ XASSƏLƏRİNİN TƏYİN EDİLMƏSİ

e.o. polkovnik-leytenant Yadigar Cəbiyev¹

tex.e.d., dosent Səyyarə Əliyeva, k.ü.f.d., Zülfiyyə Qasımova²

¹Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

²AMEA-nın akademik Y.H.Məmmədəliyev adına Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu,

E-mail: cabiyev.042@gmail.com

Xülasə. Məqalədə işlənmiş motor yağlarının fiziki-kimyəvi xassələrinin və çirklənmə dərəcəsinin öyrənilməsi məqsədilə aparılmış analizlərin nəticələri təqdim edilir, habelə alınmış göstəriciləri ilə təzə (əmtəlik) motor yağının göstəricilərinin müqayisəli təhlili verilir. İşlənmiş motor yağlarının səmərəli utilizasiyası və təkrar məhsulun – yanacağın alınması imkanları qiymətləndirilir.

Açar sözlər: motor yağları, işlənmiş motor yağları, fiziki-kimyəvi xassələri, çirklənmə məhsulları, karbohidrogenlərin qrup tərkibi, nüvə maqnit rezonans spektroskopik metodu.

Giriş

İşlənmiş motor yağlarının səmərəsiz utilizasiyası (yandırılma, basdırılma, torpağa axıdılma və s.) bütün inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da ekoloji nəzarətin predmeti sayılır və böhranın minimuma endirilməsi üçün xüsusi yanaşma tələb edir [1; 2].

Azərbaycan Ordusunda çoxsaylı hərbi texnika parkının mövcudluğunu və ildən-ilə artımını nəzərə alsaq, bu yağların kifayət qədər ehtiyata malik olmasını sübut etməyə ehtiyac qalmır. Digər tərəfdən texnika parkının böyük hissəsinin, eləcə də silahlandırmaya qəbul edilən yeni texnikaların dizel mühərrikli olması da dizel yanacağına tələbatın ilbəlil artmasına səbəb olur.

Problemin həlli istiqamətləri, həm bu yağların səmərəli utilizasiyasını təşkil etməklə yaranmış ekoloji gərginliyi mümkün qədər azaltmaq, həm də təkrar istifadə imkanlarını genişləndirməklə dizel yanacağı ehtiyatını artırmaqdır. Bu baxımdan, elmi və iqtisadi cəhətdən əsaslandırılaraq işlənmiş motor yağlarından dizel yanacağı fraksiyasının alınması zəruridir.

Məlumdur ki, motor yağları bilavasitə daxiliyanma mühərrikində istismar olunarkən daim istilik və mexaniki yüklənmələrə məruz qalaraq öz xassəsini dəyişir. Sürtünmənin əsas hissələri yüksək dərəcədə yüklənmiş yastıqlar və porşen-silindr qrupu hesab olunur. Mühərrikin yanma kamerasında qazların temperaturu 2500°C , karterdə isə detalların temperaturu $50\text{--}200^{\circ}\text{C}$ həddindədir. Silindr divarı və porşen üzükləri arasında yağın nazik təbəqəsinin təzyiqi $0,15\text{--}1,3\text{ MPa}$ -ya qədər, qazpaylama mexanizmində isə bu təzyiq $2,0\text{ MPa}$ -dan da çox olur. Dirsəkli valın yastıqlarında yağın nazik təbəqəsinin temperaturu 120°C -yə, silindrin işçi səthində 300°C -yə, karterdə isə 100°C -yə çatır [3; 4]. Bu kimi amillər motor yağında termiki parçalanmanın (krekinq) baş verməsinə, mexaniki, termodinamiki və kimyəvi destruksiya proseslərinin intensivləşməsinə, eyni zamanda yağın tərkibində olan aşqarlarının işlənilməsinə səbəb olur.

Daxiliyanma mühərriklərdə bir neçə saat işləmiş yağ öz tərkibinə görə təzə yağdan fərqlənir. Rəngi qaralır, yağ damcısını şüşüyə və ya süzgəc kağızına vurmaqla ən xırda karbonlu zərrəcikləri görmək mümkün olur. Mühərrikin iş prosesində yağın fiziki-kimyəvi xassələrində bütün dəyişikliklər onda his, yanıt, korroziya və parçalanma məhsulları, oksidləşmə və polimerləşmə məhsulları, atmosferdən düşən su, mühərrikə havadan və yanacaqdan keçən toz və digər qarışıqların toplanması səbəbindən baş verir.

Mexaniki qatışıqlara yağda çöküntü və ya asılı vəziyyətdə olan bütün yad cisimlər (toz, qum, aşınma məhsulları, su, metal və mineral duzların xırda zərrəcikləri – Al, Si, Fe, Cu, Pb və s.) aiddir. Metal zərrəciklər yağda detalların səthində metalların sürtünməsi nəticəsində düşür. Toz və qum

mühərrikin yağlama sisteminə bilavasitə havadan sovrularaq daxil olur və işləyən yağda toplanır ki, bu da öz növbəsində detalların sürtünən səthlərində intensiv yeyilməyə səbəb olur.

Mühərrikdə istismar olunarkən, həmçinin anbarda saxlanma və nəqli zamanı yağ havadakı oksigenlə təmasda olur. Oksigenlə təmas yağın oksidləşməsinə (kimyəvi dəyişməsinə) səbəb olan əsas amildir. Yağın mühərrikdə işləməsi zamanı parçalanma və ilkin oksidləşmə məhsullarının (üzvi turşular, fenollar, spirtlər, aldehidlər, qatran və s.) yaranma prosesi ilə yanaşı, ikinci proses olan polimerləşmə və kondensasiya baş verir. Yağın oksidləşməsi nəticəsində 8–18% turş birləşmələr, 39–57% qatran və 4–11% digər maddələr əmələ gəlir [5].

Motor yağlarının istismarı zamanı baş verən bütün bu proseslər nəticəsində, o, öz keyfiyyətini itirir, təyinatına görə gələcək istifadəyə yararsız olur.

İşlənmiş motor yağlarının mürəkkəb və çoxkomponentli qarışıqlardan ibarət olduğunu, tərkibini və ekologiyaya zərərli təsirini bildikdə, onun səmərəli utilizasiya yollarının müəyyənəndirilməsi ön plana keçir. Odur ki, bu yağların səmərəli utilizasiyası ikinci məhsulun – dizel yanacağına alınması üçün yeni perspektivlər açır.

Material və tədqiqatın metodikası. İşlənmiş motor yağlarının təmizləmə prosesindən əvvəl eksperimentlər (analizlər) apararaq onun bəzi fiziki-kimyəvi xassələri (fraksiya tərkibi, sıxlığı, özlülüyü, alışma temperaturu, qələvi ədədi, kükürdün miqdarı, küllülük, koklaşma dərəcəsi, rəngi, aktiv elementlərin kütlə payı), faktiki keyfiyyəti və çirklənmə dərəcəsi təyin edilərək qiymətləndirilməlidir.

Bunun üçün analizlərin (eksperimentlərin) aparılması metodikası işlənmişdir.

Analizlər (eksperimentlər) AMEA-nın akademik Y.H.Məmmədəliyev adına Neft-Kimya Prosesləri İnstitutunun “Reaktiv və dizel yanacağı laboratoriyası”nda, və “Neft və neft emalı məhsullarının analizi laboratoriyası”nda aparılmışdır.

Xammal kimi hərbi texnikada istifadə edilən SAE 15W40 API CH-4/CG-4SJ mineral tərkibli işlənmiş motor yağları götürülmüşdür.

Yağın xüsusiyyətləri müvafiq standartlar üzrə aşağıda qeyd edilən fiziki-kimyəvi metodlarla qiymətləndirilmişdir:

- fraksiya tərkibi – GOCT 2177-99 standartı (B metodu) üzrə;
- sıxlıq – ASTM D 5002-16 standartı üzrə “DMA 4500M” avtomatik analizator cihazında;
- kinematik özlülük və özlülük indeksi – ASTM D445-06 standartı üzrə “Stabinger viscometer 3000” avtomatik viskozimetr cihazında;
- alışma temperaturu – GOCT 4333-87 və ya GOCT 26378.4-15 standartları üzrə;
- koklaşma dərəcəsi – ASTM D 189-06 standartı üzrə “Stanhope Seta” avtomatik cihazında;
- küllülük dərəcəsi – ASTM D482-13 standartı üzrə “Carbolite” avtomatik cihazında;
- qələvi və turşuluq ədədləri – GOCT 11362-96 standartı üzrə;
- kükürdün miqdarı – ASTM D 4294-06 standartı üzrə “SLFA-20” avtomatik analizator cihazında;
- rəngi – GOCT 20284-74 standartı üzrə;
- asfalt-qatranlı birləşmələr – GOCT 11858-66 standartı üzrə;
- mexaniki qatışıqlar – GOCT 6370-83 və ya GOCT 26378.2-15 standartları üzrə;
- suyun miqdarı – GOCT 26378.1-15 standartı üzrə;
- aktiv elementlərin kütlə payı – GOCT 13538-68 standartı üzrə;
- karbohidrogenlərin qrup tərkibi – GOCT 11244-18 standartı üzrə NMR və İK “Bruker ALPHA” spektrometr və 6850 UV Vis “Sinway” spektrofotometr cihazlarında.

Tədqiqatın nəticələri və onların müzakirəsi. İşlənmiş motor yağı nümunəsinin qiymətləndirilməsi üçün alınmış keyfiyyət göstəriciləri TYV23.2-30802090-085:2009 texniki şərtlərin tövsiyə olunan nümunə göstəriciləri ilə müqayisə edilmişdir.

İstismar prosesində yağın fiziki-kimyəvi xassələrinin dəyişməsi və çirklənmə məhsullarının qiymətləndirilməsi təzə (əmtəəlik) və işlənmiş motor yağının istismar xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili prinsipinə əsaslanmışdır.

Tədqiqatın nəticələri cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Cədvəl 1. Təzə (əmtəlik) və analiz edilən işlənmiş motor yağı nümunəsinin fiziki-kimyəvi xassələri və çirklənmə məhsullarının miqdarı

Göstəricilər	Qiymətlər	
	Təzə (əmtəlik) motor yağı	İşlənmiş motor yağı
Fraksiya tərkibi, °C:		
Qaynama başlanğıcı		275
5%-in qovulma temperaturu		315
10%-in qovulma temperaturu		334
20%-in qovulma temperaturu		351
30%-in qovulma temperaturu		359
40%-in qovulma temperaturu		365
Qovulan hissə,%		42
Qalıq hissə,%		58
Sıxlığı 20°C, q/sm³	0,910	0,8874
Kinematik özlülük, mm²/s. 10°C: (hədlərdə)		
mm ² /s. 40°C		90,572
mm ² /s. 100°C	12,5 – 16,3	11,482
Özlülük indeksi, mm²/s. 100°C	120	115,5
Alışma temperaturu, açıq putada, °C, az olmamalı	205	178
Koklaşma dərəcəsi, %, çox olmamalı	0,7	1,08
Küllülük, %, çox olmamalı	1,5	0,66
Qələvi ədədi, mq KON/q, az olmamalı	9,0	4,1
Ümumi kükürdün miqdarı, %, çox olmamalı	-	0,4721
Rəngi, İHT vahidi ilə, çox olmamalı	4,0	8
Çirklənmə məhsulları, o cümlədən: (çox olmamalı)		
asfalt-qatran tərkibli birləşmələr, %	Yoxdur	1,19
mexaniki qarışıqlar, %	0,015	0,021
suyun kütlə payı, %	Yoxdur	İzlər
Aktiv elementlərin kütlə payı, %, az olmamalı		
kalsium	0,23	0,009
barium	0,45	0,010
sink	0,045	0,008
fosfor	0,04	0,0011
Karbohidrogenlərin qrup tərkibi, %		
romatik karbohidrogenlər		8,1
naften karbohidrogenlər		10,9
parafin karbohidrogenlər		55,6

Cədvəldə verilən kəmiyyətlərin təhlili göstərir ki, analiz edilmiş işlənmiş motor yağı nümunəsinin göstəriciləri təzə (əmtəlik) motor yağının göstəricilərindən xeyli fərqlənir.

Aparılan analizlər zamanı işlənmiş motor yağı nümunəsinin sıxlığı – 0,8874 q/sm³ (20°C-də) olmuşdur. Tələblərə əsasən, sıxlığın kəmiyyəti 0,910 q/sm³ -dən çox olmamalıdır. Buradan görünür ki, istismar zamanı yağın sıxlığı 2,48% aşağı düşmüşdür. Sıxlığın azalmasının əsas səbəbi yağın yüksək temperaturlara məruz qalması və yanacaqda durulaşmasıdır.

Təzə (əmtəlik) motor yağının kinematik özlülüyü 100°C-də 12,5–16,3 mm²/s. hədlərində olmalıdır. İşlənmiş motor yağının özlülük kəmiyyəti 40°C-də – 90,572 mm²/s., 100°C-də 11,482 mm²/s. olmuşdur. Özlülük indeksinə gəldikdə isə bu kəmiyyət də normadan azdır. Belə ki, təzə (əmtəlik) motor yağının özlülük indeksi 100°C-də 120 mm²/s. az olmamalıdır. Analiz edilən nümunədə isə 115,5 mm²/s-dir. Müqayisəli təhlil onu göstərir ki, işlənmiş motor yağı nümunəsinin özlülük göstəriciləri texniki şərtlərin tələblərindən aşağıdır. Özlülüyn azalmasının əsas səbəbi mühərrikin yanacaq sisteminin qeyri-qənaətbəxş işləməsi nəticəsində yağın yanacaqda durulaşmasıdır.

Texniki şərtlərin tələblərinə əsasən, təzə (əmtəlik) motor yağının alışma temperaturu, açıq putada 205°C -dən az olmamalıdır. İşlənmiş motor yağı nümunəsində isə bu kəmiyyət azalaraq 162°C olmuşdur. Bu da yağda yüngül qaynayan fraksiyaların çox olmasını göstərir.

Yüksəközlüklü motor yağları üçün kokslaşma dərəcəsi 0,7%-dən çox olmamalıdır. İşlənmiş motor yağı nümunəsində bu kəmiyyət 1,1% yüksələrək 1,08% təşkil etmişdir. Kokslaşma dərəcəsinin yüksəlməsi yağda oksidləşmə prosesinin baş verməsindən, həmçinin qurum (his) və qatranın əmələ gəlməsindən xəbər verir.

Texniki şərtlərin tələblərinə əsasən, təzə (əmtəlik) motor yağının sulfat külünün miqdarı 1,5%-dən çox olmamalıdır. Analizin nəticələrinə görə işlənmiş motor yağı nümunəsində küllülük 0,66% təşkil edir. Cədvəldən görüldüyü kimi, küllülük dərəcəsinə görə işlənmiş motor yağı nümunəsi tələblərə praktiki olaraq cavab verir.

Qələvi ədədinin miqdarı 5,2 mq KON/q-yə qədər dəyişmişdir. Təzə (əmtəlik) motor yağının qələvi ədədi, 9,0 mq KON/q-dan az olmamalıdır. İşlənmiş motor yağı nümunəsindəki qələvi ədədinin miqdarı isə 3,8 mq KON/q olmuşdur. Yağın pH kəmiyyətinin azalmasının əsas səbəbi yağda əmələ gələn aşağı və yüksək molekulyar turşuların neytrallaşdırılması üçün təyin olunan yuyucu-dispersləşdirici aşqarların sərf edilərək işlənməsidir.

Ümumi kükürdün miqdarı 0,4721% olmuşdur. Nəzərə alsaq ki, yanacaq-sürtkü materiallarında kükürdün miqdarı getdikcə məhdudlaşdırılır, o zaman bu kəmiyyət o qədər də yüksək hesab edilmir və müvafiq tələblərə cavab verir.

Yağın rəngi və şəffaflığı onun keyfiyyət və vəziyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilərindəndir [6; 7]. Rəngin dəyişməsi yağın köhnəlməsindən xəbər verir. Təzə (əmtəlik) motor yağının rəngi (İHT kolorimetrində) 4,0 İHT vahidindən çox olmamalıdır. İşlənmiş motor yağı nümunəsində isə bu kəmiyyət artaraq 8,0 İHT vahidi olmuş və rəngin qaralması 100% artmışdır. Rəngin dəyişməsi, əsasən, yuyucu aşqarların sərf edilərək işlənməsini, yanacağın yanması zamanı əmələ gələn his (qurum) hissəciklərinin mövcudluğunu və yağın oksidləşmə dərəcəsinin (qatranlı birləşmələrin, üzvi turşuların və s.) yüksək olduğunu göstərir.

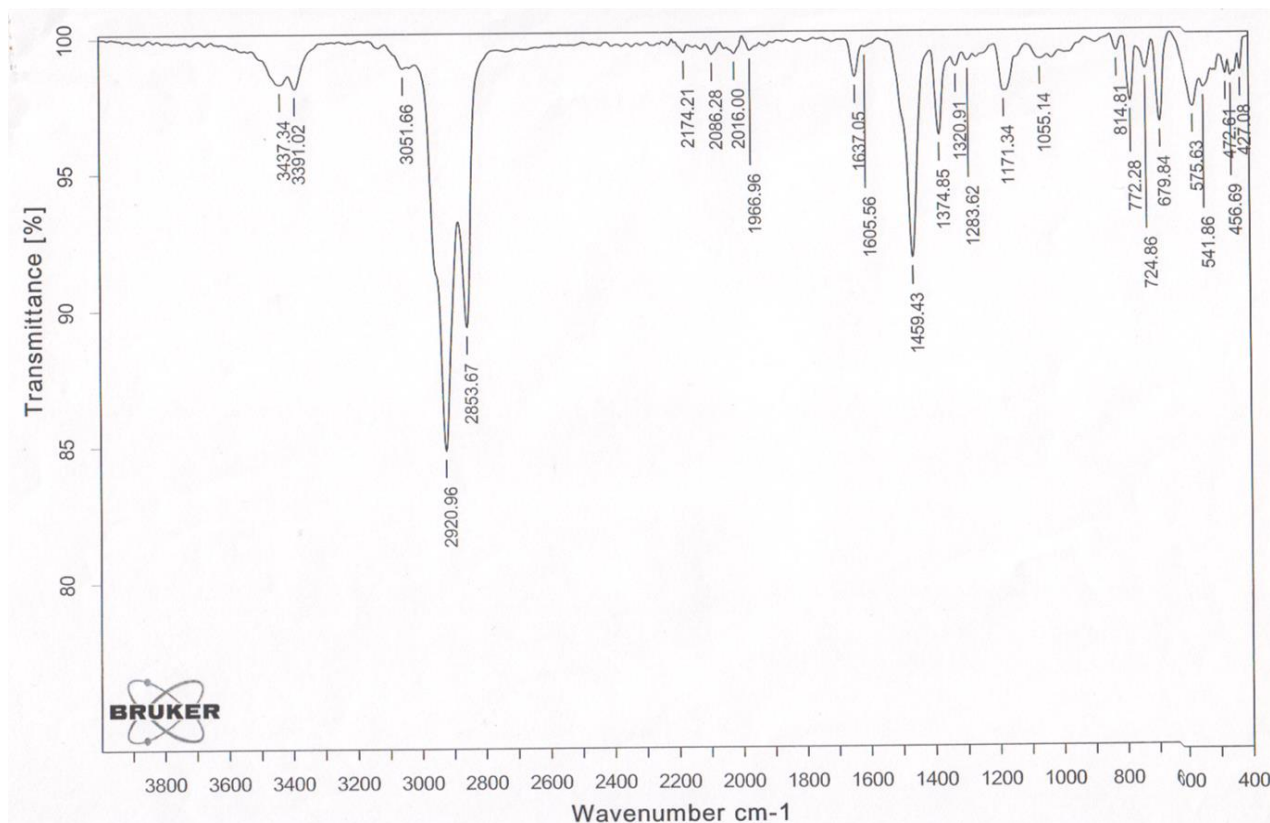
Asfalt-qatran tərkibli birləşmələr təzə (əmtəlik) motor yağında olmamalıdır. İşlənmiş motor yağı nümunəsində bu kəmiyyət 1,19% olmuşdur. Asfalt-qatran tərkibli birləşmələr işlənmiş motor yağına qara qeyri-şəffaf bir rəng verir, yəni rənglilik dərəcəsi çox olur. Bu da, istismar zamanı motor yağının yüksək temperatur və turşuların təsiri altında oksidləşməsindən xəbər verir.

Təzə (əmtəlik) motor yağında mexaniki qatışıqların kütlə payı 0,015%-dən çox olmamalıdır. İşlənmiş motor yağı nümunəsində analiz zamanı bu göstərici 0,021% təşkil etmişdir. Bu da işlənmiş motor yağı nümunəsinin tərkibində hava ilə yağda daxil olan toz və qum hissəciklərinin, həmçinin mühərrikin işi zamanı sürtünmə nəticəsində əmələ gələn aşınma məhsullarının olmasından xəbər verir.

Analiz edilən işlənmiş motor yağı nümunəsində suyun miqdarı “İzlər” kimi görünmüşdür. Təzə (əmtəlik) motor yağında suyun olmasına icazə verilmir. Yağa suyun az miqdarda daxil olmasının əsas mənbələri havadan kondensasiya olunan su və mühərrikin soyutma sisteminin nasazlığıdır.

İşlənmiş motor yağı nümunəsində aşqarların aktiv elementləri: kalsium – 0,221%, barium – 0,44%, sink – 0,037%, fosfor – 0,0389% olaraq kifayət qədər azalmışdır. Buradan görünür ki, azalmanın səbəbi tərkibində bu kimi metallar olan yuyucu, oksidləşməyə qarşı, yeyilməyə və sürtünməyə qarşı aşqarların sərf edilərək işlənməsidir.

İşlənmiş motor yağı nümunəsinin karbohidrogen qrup tərkibi infraqırmızı (İQ) spektroskopiyaya üsulu ilə təyin edilərək tərkibindəki karbohidrogenlərin rabitə əlaqələrinin udulma sahəsini əks etdirən İQ spektri şəkil 1-də verilmişdir.

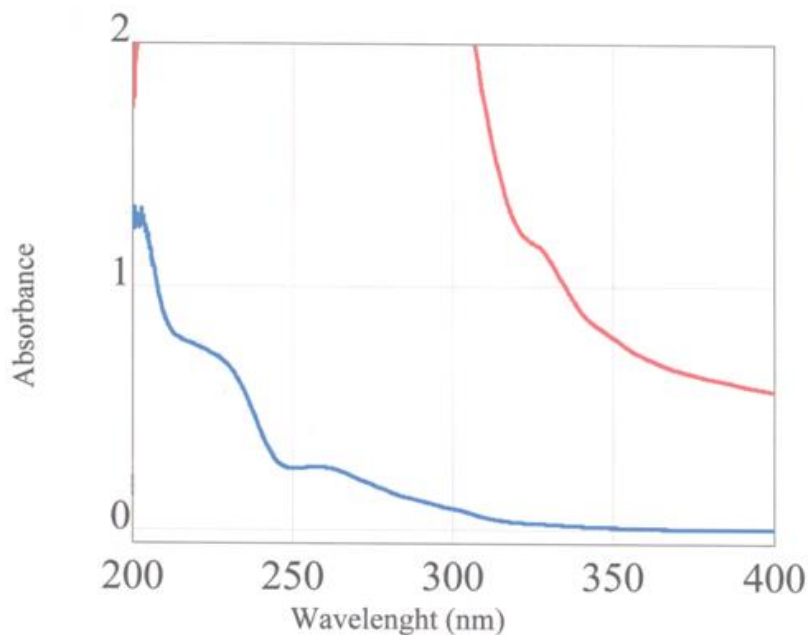

Şəkil 1. İşlənmiş motor yağı nümunəsinin İQ spektri

1055, 1171 sm^{-1} – C-O əlaqəsi 3391, 3437 sm^{-1} – COH qrupunun O-H əlaqəsinin valent rəqsi; 1605 sm^{-1} aromatik həlqəsinin C=C əlaqəsi; 3051 sm^{-1} – HC=C– qrupunun C-H rabitəsinin valent rəqsi; 724 sm^{-1} – CH₂ qrupunun C-H rabitəsinin riyazi rəqsi; 679, 772, 814 sm^{-1} – əvəz olunmuş aromatik karbohidrogenlərin rəqsi; 1320, 1374, 1459 sm^{-1} – CH₃, CH₂ və CH qruplarının C-H rabitəsinin deformasiya rəqsi; 2853, 2920 sm^{-1} – CH₃, CH₂ və CH qruplarının valent rəqsi; 1637 sm^{-1} – doymamış karbohidrogenlərin C=C əlaqəsi; 3051 sm^{-1} – HC= C qrupunun C-H rabitəsinin valent rəqsi.

İşlənmiş motor yağı nümunəsinin UB spektrlər 6850 UV Vis “Sinway” spektrofotometr cihazında otaq temperaturunda dalğa uzunluğu 190 nm – 350 nm şəraitində spektrlər çəkilmişdir.

UB spektrlər şəkil 2-də verilmişdir.

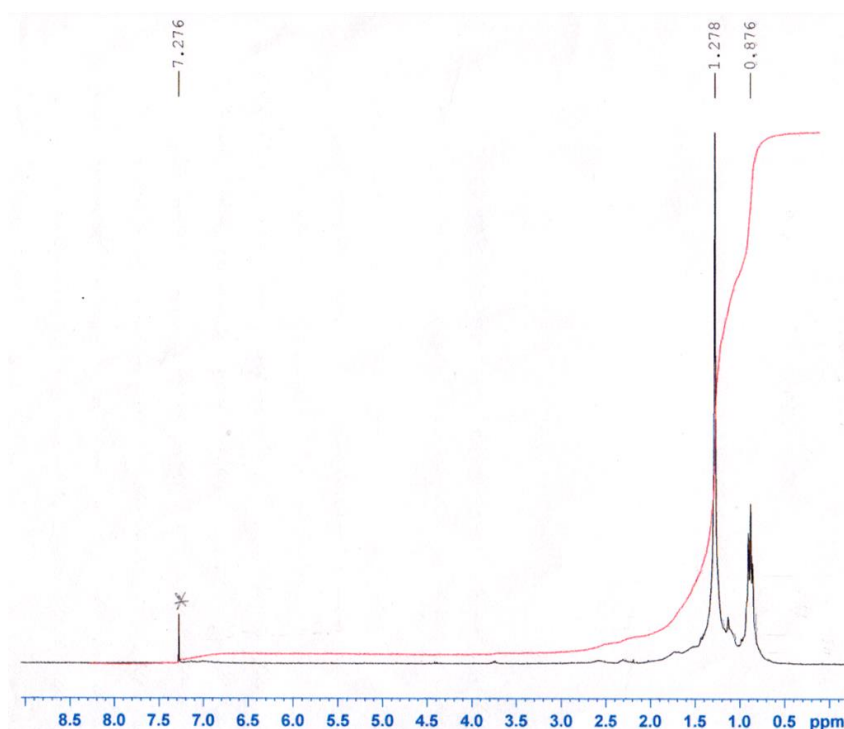

Şəkil 2. İşlənmiş motor yağı nümunəsinin UB spektri

Cədvəl 2. İşlənmiş motor yağının tərkibindəki aromatik karbohidrogenlərin miqdarı

№	Nümunənin adı	Mr	Aromatik karbohidrogenlərin miqdarı,% kütlə				
			Benzol törəmələri	Naftalinlər	Fenantrenlər	Antrasenlər	Cəmi
1.	İşlənmiş motor yağı	284	3,68	2,46	1,96	–	8,1

İşlənmiş motor yanacağıının, həmçinin NMR spektroskopiyaya cihazında hidrogen atomlarının (protonların) müxtəlif struktur qrupları üzrə nisbi paylanması %-lə təyin edilmiş və spektr şəkil 3-də göstərilmişdir.

Şəkil 3. İşlənmiş motor yağı nümunəsinin NMR spektri

Cədvəl 3. İşlənmiş motor yağı nümunəsinin NMR spektroskopiyaya üzrə alınmış göstəriciləri

Nümunənin adı	Hidrogen atomlarının (protonların) müxtəlif struktur qrupları üzrə nisbi paylanması, %							Aromatiklik dərəcəsi	İzoparafın indeksi	Proton çatışmazlığı	
	H _{AZ}	H _{doym.}	H _α	H _{naften}	H _{parafin}	H _γ	– O –CH ₂ –	$\frac{H_{parafin}}{H_{naften}}$	F _a	i	Z
İşlənmiş motor yağı	1,5	98,5	3,4	10,9	55,6	27,8	0,8	5,10	0,10	0,33	3,50

Nəticə

Aparılmış analizlərdən (eksperimentlərdən) belə nəticəyə gəlmək olur ki, işlənmiş motor yağı nümunəsinin fiziki-kimyəvi xassə göstəriciləri təzə (əmtəlik) motor yağı göstəricilərindən xeyli fərqlənir. Belə ki, rəngi dəyişərək qaralmış, sıxlığı, özlülüyü və alışma temperaturu azalmışdır. Aşqarların mövcudluğunu xarakterizə edən göstəricilər onların işlənərək azaldığını (sərf edildiyini) göstərir. Asfalt-qatran tərkibli birləşmələr çoxalsa da, yağ mexaniki qatışıqlarla, su və yanacaq güclü şəkildə çirklənməmiş və onun kimyəvi strukturu nisbətən dəyişmişdir. Karbohidrogenlərin qrup tərkibinə gəldikdə isə analizlərin nəticələrinə görə bu kəmiyyətlər qənaətbəxş hesab olunur.

Beləliklə, işlənmiş motor yağından dizel fraksiyasının alınması üçün fasiləsiz işləyən “Macar” qurğusunda hidrokrekinq prosesinin aparılması istiqamətində tədqiqatların davam etdirilməsi nəzərdə tutulur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Hüseynova, E.A. İşlənmiş yağlar: köhnəmə səbəbləri, utilizasiya və regenerasiya yolları / Hüseynova, E.A., İsmayılova, V.A., İsmayılova, K.M. və b. // Xəbərlər məcmuəsi, – 2019. №1(75), – s. 75-81.
2. Тарасов, В.В. Семизвенная система связей модуля М 7s для регенерации судовых моторных масел с учетом требований экологии и ресурсосбережения на морском транспорте // Проблемы освоения георесурсов Дальнего Востока, – 2014. №6, – с. 65-85.
3. Болдырев, О.И. Методика расчета равновесного состояния гомогенной смеси продуктов сгорания // Авиационная и ракетно-космическая техника, – 2012. Т.16, № 2(47), – с. 106-112.
4. Экспериментальное исследование теплового состояния днища поршня ДВС с теплозащитным слоем, сформированным методом микродугового оксидирования / Н.Ю. Дударева, Р.В. Кальщикова, О.П. Домбровский [и др.] // Наука и Образование, Электрон. журн., – 2015. №5, – с. 115-122.
5. Маркелов? А.В. Баромембранный процесс регенерации отработанных моторных минеральных масел строительных машин методом ультрафильтрации: / дис. канд. тех. наук. – Иваново, 2015. – 171 с.
6. Варнаков, Д.В., Афонин, М.А. Определение фактической загрязненности моторного масла применением устройства оперативной оценки // Известия Оренбургского Государственного Аграрного Университета, Технические науки, – 2018. №1(69), – с. 109-111.
7. Дидманидзе, О.Н., Варнаков, Д.В. Повышение параметрической надёжности автомобильных двигателей // Ремонт, восстановление, модернизация, – 2007. №5, – с. 2-7.

Аннотация

Определение физико-химических свойств отработанных моторных масел

Ядигар Джабиев, Саяра Алиева, Зулфия Касумова

В статье представлены результаты анализов, проведенных с целью изучения физико-химических свойств и степени загрязнения отработанных моторных масел, а также проведен сравнительный анализ полученных показателей с показателями свежего (товарного) моторного масла. Были оценены возможности эффективной утилизации этих масел и получения повторного продукта – топлива.

Ключевые слова: моторные масла, отработанные моторные масла, физико-химические свойства, продукты загрязнения, групповой состав углеводородов, спектроскопический метод ядерного магнитного резонанса.

Abstract

Determination of physical and chemical properties of used engine oils

Yadigar Jabiev, Sayara Alieva, Zulfiya Gasimova

The article presents the results of the analyses conducted for the study of physical and chemical properties of processed motor oils and the degree of pollution, as well as comparative analysis of the obtained indicators with the indicators of fresh (commodity) motor oil. The possibilities of efficient ironing of processed motor oils and obtaining recycling products – fuel wer

Keywords: engine oils, used engine oils, physical and chemical properties, pollution products, group composition of hydrocarbons, spectroscopic method of nuclear magnetic resonance.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 09.01.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 02.02.2021

Çapa qəbul edilmişdir: 10.03.2021

UOT 355/359

QOŞUNLARDA LOGİSTİKA MƏRKƏZİNİN YERİNİN TƏYİN EDİLMƏSİ İLƏ BAĞLI ƏSAS AMİLLƏRİN TƏDQIQI

polkovnik Bəxtiyar Quliyev

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

E-mail: bakhtiyar.quliyev@gmail.com

Xülasə. Məqalədə ayrıca bölmə (struktur) kimi fəaliyyət göstərən hərbi təyinatlı logistika mərkəzlərinin (bundan sonra – logistika mərkəzi) yaradılması təklif olunur, Azərbaycan Respublikasının geosiyasi və coğrafi mövqeyi nəzərə alınaraq belə mərkəzlərin yerləşdirilməsi və fəaliyyəti ilə bağlı tələblər araşdırılır. Mülki sahədən fərqli olaraq hərbi sahədə tətbiq edilən logistika mərkəzinin coğrafi yerinin seçilməsi zamanı təhlükəsizlik, hərbi-iqtisadi səmərəlilik və infrastrukturun rahatlığı aspektlərinin sistemli şəkildə tədqiq olunması əsaslandırılır. Həmçinin mərkəz yerinin müəyyənləşdirilməsi mərhələsində irəli sürülən tələblərin nə dərəcədə ödənildiyini qiymətləndirmək məqsədilə uyğun meyarların işlənilməsi və bu tələblər arasında mövcud antaqonizm nəzərə alınaraq meyarların prioritet sisteminin yaradılmasının zəruriliyi qeyd edilir.

Açar sözlər: hərbi təyinatlı logistika mərkəzi, hərbi-iqtisadi səmərəlilik, texniki təminat bölmələri, ehtiyat hissələri anbarı, daşımaların optimallaşdırılması, ekoloji təhlükəsizlik.

Giriş

Bütün ölkələr üçün silahlandırmaya daxil olan müxtəlif təyinatlı texnikanın daim döyüşə hazır vəziyyətdə saxlanması, onun istismar müddəti və resursunun tam təmin edilməsi vacib məsələlərdəndir. Müharibə şəraitində, xüsusilə xarici təhlükələrin daha aktiv olduğu bir zamanda bu məsələ mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müxtəlif ölkələrin müasir ordu quruculuğu sahəsində qoşunların maddi-texniki təminatı və döyüş fəaliyyəti üzrə funksiyalar fərqli bölmələr tərəfindən yerinə yetirilir [1; 2]. Belə ki, döyüş bölmələri yeni silahların mənimsənilməsi, əməliyyat (döyüş) taktikasının öyrənilməsi və təlimlərin keçirilməsi ilə məşğul olur, habelə əsas diqqəti bu prosesin həyata keçirilməsi ilə bağlı tədbirlərin planlaşdırılmasına və uyğun problemlərin həllinə yönəldir.

Döyüş tapşırığının yerinə yetirilməsinə (taktiki fəaliyyətlərin icrasına) hazırlıq zamanı və onun gedişində bölmələrin döyüş qabiliyyətinin saxlanması məqsədilə onların hərbi-texniki əmlaka və digər maddi vəsait növlərinə olan tələbatının vaxtında və tam ödənilməsinə, silah və hərbi texnikanın daim döyüşə hazır vəziyyətdə saxlanılmasına yönəlmiş kompleks tədbirlərin ayrıca bölmələr tərəfindən həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir [1; 2; 3]. Bu fəaliyyətlərin effektiv həyata keçirilməsi məqsədilə yaradılan və əlverişli mövqedə yerləşdirilən mərkəz (baza) logistika mərkəzi adlandırılır [4; 5].

Yaradılması təklif edilən logistika mərkəzinin funksiyalarına aid edilir:

- texniki xidmətlər üzrə planlaşdırmanın aparılması;
- ehtiyatların sifarişi, yaradılması, saxlanması və eşelonlaşdırılması;
- maddi-texniki vəsaitlərin normalara uyğun məsrəfi, itkilərinin vaxtında tamamlanması, onların bölmələrə çatdırılması;
- avtomobil və zirehli-tank texnikasının düzgün istismarının təşkili, habelə sıradan çıxmış texnikanın təxliyəsi və təmiri.

Qoşunlarda yaradılan logistika mərkəzlərinin fəaliyyəti aşağıdakı sahələri əhatə edir:

Nəqliyyat daşımaları sahəsi – hərbi təyinatlı yüklərin daşınmasını və şəxsi heyətin tələb olunan yerlərə çatdırılmasını həyata keçirir. Bu sahənin effektiv fəaliyyəti üçün logistika mərkəzində lazımı sayda müxtəlif təyinatlı və markalı nəqliyyat vasitələri, xüsusi təchiz olunmuş avtomobil parkı, habelə planlaşdırma, idarəetmə, nəzarət və praktik işləri icra edə bilən heyət olmalıdır.

Texniki xidmət və təmir sahəsi – bölmələrin ştata uyğun texnika ilə təmin edilməsi, texnikanın saz (işlək) vəziyyətdə saxlanılması və bununla bağlı kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədilə təşkil edilir və aparılır. Bu fəaliyyət sahəsinə daxildir:

– hərbi texnikanın istismarının təşkili və ona nəzarət: qəbul edilən silah və texnikanın vaxtında sıraya qoyulması; döyüşə hazır vəziyyətə gətirilməsi və saxlanılması üzrə tədbirlərin keçirilməsi; taktiki tapşırıqları yerinə yetirərkən texnikanın döyüş tətbiqi (istifadə edilməsi); texnikanın saxlanılması və nəqli;

– döyüş zamanı texniki kəşfiyyat: texnikanın sıradan çıxdığı rayonların (yerlərin) aşkar edilməsi; maşınların texniki vəziyyətinin, təmir və təxliyə işlərinin həcmnin müəyyənəşdirilməsi; təxliyə yollarının, texniki təminat bölmələrinin (orqanlarının) hərəkət yolları və yerləşmə (açılma) rayonlarının ərazi kəşfinin aparılması; mexanik-sürücülərin (sürücülərin) vəziyyətinin, eləcə də hərbi-texniki əmlak ehtiyatlarının doldurulması üçün əlavə mənbələrin və yerli sənaye obyektlərinin vəziyyətinin öyrənilməsi;

– təxliyə: texnikaların yararsız vəziyyətə düşdüyü rayonlardan (yerlərdən) yaxınlıqdakı sığıncağa və təxliyə yollarına çıxarılması; logistika mərkəzindəki zədələnmiş maşınların toplanma məntəqəsinə və ya bilavasitə təmir-bərpa bölmələrinə nəql edilməsi;

– təmir: texnikanın (və ya onların əsas hissələrinin) iş qabiliyyətinin və texniki resursunun bərpası məqsədilə yerinə yetirilən kompleks tədbirlərdir. Texnikanın təmiri logistika mərkəzinin təmir bölmələri, təmir-təxliyə qrupları, müdafiə sənayesi müəssisələri, habelə səfərbərlik tapşırığı olan yerli sənaye bazaları və təmir müəssisələrinin (təşkilatlarının) güc və vasitələri ilə həyata keçirilir;

– təmir olunmuş (təxliyə edilmiş) texnikanın sıraya qaytarılması [3].

Texniki xidmət və təmir sahəsinin fəaliyyəti üçün logistika mərkəzində üstüörtülü təmir-istehsalat sahələri, müasir texnologiya əsaslı alətlər, avadanlıq, cihaz və ləvazimatlar, kifayət qədər təxliyə texnikası, kəşfiyyat dronları, ehtiyat hissələri və digər maddi-texniki vasitələr, habelə bunların işinin təşkili məqsədilə infrastruktur və hazırlıqlı şəxsi heyət olmalıdır.

Hərbi-texniki əmlakın saxlanma sahəsi – qoşunlardakı avtomobil və zirehli-tank texnikasının texniki xidmət və təmir işlərini planlı şəkildə aparmaq məqsədilə tələb olunan əmlakın qəbulu, saxlanması və paylanması üçün kompleks fəaliyyətin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu sahənin effektiv fəaliyyəti üçün logistika mərkəzində lazımı sayda və həcmdə (tutumda) saxlanclar olmalı, onlar əmlakın uzunmüddətli və keyfiyyətli qorunmasını təmin edən müvafiq tələblərə cavab verməlidir.

Logistika mərkəzinin fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün təhlükəsizlik, etibarlılıq, səmərəlilik baxımından bir sıra tələblər irəli sürülür ki, bu tələblərin də yüksək səviyyədə təmin olunması müəyyən qədər logistika mərkəzinin yerləşdiyi coğrafi məkanın düzgün seçilməsindən asılıdır. Hər bir yeni təşkil olunan xidmət və istehsal müəssisəsinin coğrafi yerinin müəyyənəşdirilməsi zamanı onun müxtəlif səmərəlilik tələblərinə uyğunluğu qiymətləndirilir. Həmin tələblər müəssisənin təyinatı, statusu, nəzərdə tutulan maliyyə dövrüyyəsi və müştəri, tədarükçü auditoriyasının xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif olur. Bu baxımdan, təklif olunan logistika mərkəzinin yaradılması ilə bağlı tələblərin formalaşdırılması zəruridir.

Hərbi təyinatlı logistika mərkəzinin yerinin təyin edilməsi ilə bağlı irəli sürülən şərt və tələbləri, əsasən, 3 qrupa ayırmaq olar:

- təhlükəsizlik səviyyəsi ilə bağlı tələblər;
- hərbi-iqtisadi səmərəliliklə bağlı tələblər;
- infrastrukturun rahatlığı ilə bağlı tələblər.

Təbiidir ki, logistik mərkəzin yerinin müəyyənəşdirilməsi zamanı hər üç qrup üzrə tələblərin imkan daxilində təmin edilməsi arzuolunandır. Lakin adı çəkilən tələblər arasında antaqonizmin olması onların arasında seçim etmək məsələsini zəruri edir. Bunu aşağıdakı tələblər əsasında qısaca şərh etmək olar.

İntuitiv olaraq məlumdur ki, logistika mərkəzi xidmət göstərdiyi hərbi hissələrə (düşmənlə təmas xəttinə yaxın olan) yaxın yerləşməlidir. Digər tərəfdən isə düşmənin mümkün həmləsindən kifayət qədər uzaq olmalıdır [6]. Beləliklə, təmas xəttindən mümkün qədər uzaqda yerləşməsi baxımından təhlükəsizlik səviyyəsi və hərbi-iqtisadi səmərəliliklə bağlı tələblər antaqonist mövqedə durur.

Mövcud təsisatlara görə Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində logistika mərkəzlərinin ayrıca təşkili və fəaliyyəti nəzərdə tutulmamışdır [3]. Təqdim olunan tədqiqat işində logistika mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərən bölmələrin yaradılması problemləri müzakirə olunur. Məqalədə məqsəd hərbi təyinatlı logistika mərkəzlərinin təşkil olunması ilə bağlı irəli sürülən tələblərin öyrənilməsi və onların müxtəlif faktorlardan asılılığını təhlil etməkdir.

Təhlükəsizlik və mühafizə səviyyəsinə olan tələblər

Hərbi təyinatlı logistika mərkəzinin təhlükəsizliyinin təmin olunmasına bir neçə aspektdən baxıla bilər:

- təmas xəttində yerləşən hərbi texnikanın təmiri, o cümlədən aktiv hərbi əməliyyatların daha çox olduğu dövrdə onların operativ bərpası prosesinin fasiləsizliyinin təmin olunması;
- təmir bölmələri və anbarların məhv edilməsi ilə bağlı təhlükənin minimal həddə olması;
- anbarlarda qorunan əmlakın qeyri-leqal istifadə hallarının qarşısının alınması.

Bu aspektlərlə yanaşı, logistika mərkəzinin təhlükəsizliyinin təmin olunması tədbirləri sırasına aşağıdakılar da aid edilə bilər:

1. Mərkəzin təmas xəttinə yaxın yerləşən düşmənin artilleriya zərbələrindən qorunması.

Logistika mərkəzinin təmas xəttindən mümkün qədər uzaqda yerləşdirilməsi və relyef baxımından ərazinin birbaşa atəş altında olmaması hesabına bu məsələ öz həllini tapa bilər. Düşmənin mövcud silahları sırasında maksimal atəş məsafəsi 30-34 km olan uzaqvuran topları da nəzərə alaraq yerləşmə məkanının müəyyənləşdirilməsi zamanı daha uzaq yerin seçilməsi məqsədəuyğundur. Başqa sözlə, logistika mərkəzinin coğrafi yerinin müəyyənləşdirilməsi zamanı bu aspektə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Təbii ki, mərkəzin ərazisinin aviasiya və raket zərbələrindən qorunması Silahlı Qüvvələrin hava hücumundan müdafiə qüvvələri ilə həyata keçiriləcəkdir, lakin onların öz fəaliyyətlərini necə təşkil etməsi təqdim olunan tədqiqat işinin mövzusunə aid deyil.

2. Ərazinin təxribat qruplarından və kənar şəxslərdən mühafizəsi. Bu məqsədlə logistika mərkəzinin ərazisi bütün perimetri boyunca xüsusi vasitələrlə (daş, beton, tikanlı məftil və s.) çəkilən hasarlarla əhatə olunmalı, onlara elektron-texniki vasitələrlə daimi nəzarət təşkil edilməli, istər adamların, istərsə də nəqliyyat vasitəsinin əraziyə giriş-çıxış sistemi mühafizə tərəfindən həyata keçirilməlidir. Prinsip etibarilə bu xidmət digər hərbi hissələrin mühafizəsi sisteminə analoji təşkil olunmalıdır.

3. Yanğın risklərinin azaldılması. İstər mülki, istərsə də hərbi yönümlü xidmət və istehsal sahələrində olduğu kimi, logistika mərkəzində də yanğından mühafizə sisteminin yaradılması vacib məsələlərdən biridir. Həm nəqliyyat parkında, həm də anbarlarda bir tərəfdən yanacaq ehtiyatlarının, digər tərəfdən müxtəlif tip tez alıxan materialların (lak-boya məmulatları, avtomobil şinləri, akkumulyatorlar, tentlər və s.) olması yanğın risklərini artırır. Qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən ölkə ərazisində uyğun məsələlərin tənظیمlənməsi Azərbaycan Respublikasının Fövqəladə Hallar Nazirliyinin müvafiq normativ hüquqi sənədlərində təsbit olunmuş qaydalar üzrə aparılır [7]. Bu qaydalara uyğun olaraq, yanğın risklərini azaltmaq və fəvqəladə hallar zamanı dəyər biləcək ziyanı minimum səviyyəyə endirmək üçün logistika mərkəzinin ərazisi vəziyyətə nəzarət, təhlükə barədə xəbərdarlıq və yanğınsöndürmə üzrə xüsusi texniki avadanlıqlarla təchiz olunmalı, həmçinin ehtiyat texniki su mənbəyi ilə təmin edilməlidir.

Bu baxımdan hərbi təyinatlı logistika mərkəzində yanğın risklərinin səviyyəsi ehtiyat su mənbəyinin nə dərəcədə əlçatan olması ilə təyin edilir.

4. Ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması. Prinsip etibarilə logistika mərkəzi də digər istehsalat sahələri kimi, öz fəaliyyəti zamanı müxtəlif fəvqəladə hallar səbəbindən ekoloji təhlükə mənbəyinə çevrilə bilər. Belə hallara yanğın baş verən zaman alovun ətrafda olan ağac və bitki örtüyünə keçməsinə, yaxud yanacaq-sürtkü materiallarının bu və ya digər səbəbdən axaraq ətraf mühiti çirkləndirməsini misal göstərmək olar. Ətraf mühitin çirklənməsi mərkəzin təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində də baş verə bilər. Ona görə layihənin ərazinin seçilməsi və obyektlərin orada yerləşdirilməsi mərhələsində baş verə biləcək qəza zamanı ekoloji riskin azaldılması tələbi diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu baxımdan logistika mərkəzinin əhalinin sıx yaşadığı məkandan nisbətən aralı olması məqsədəuyğundur.

Hərbi-iqtisadi səmərəlilik

Hər hansı bir müəssisə qurularkən bir tərəfdən onun qurulma xərclərinin azaldılmasına, digər tərəfdən istehsalat prosesində daimi xərclərin minimallaşdırılmasına çalışılır. Birinci qrup xərclər kapital qoyuluşu xərcləri sırasına aiddir və faktik olaraq bir dəfə sərf olunur. Onun səmərəli sərf edilməsi sonralar istehsal xərclərinə də müsbət təsir göstərə bilər. Hərbi-iqtisadi səmərəliliyə təsir edən amillər sırasına aşağıdakılar aid edilir:

1. Kapital qoyuluşunun minimallaşdırılması. Bu xərclərin müəyyənləşdirilməsində logistika mərkəzinin əsas funksiyası olan hərbi texnikanın daim saz vəziyyətdə saxlanması məsələsi mühüm rol oynayır. İstər texniki xidmət və təmir bölmələrinin, istərsə də anbarların təşkili zamanı ayrılan ərazilər kifayət qədər sahəyə və texniki imkanlara malik olmalıdır. Bu ərazilərin sahəsi xidmət göstərilən hərbi hissələrdə və mərkəzin öz nəqliyyat parkında olan texnikanın sayından, eləcə də çeşidindən asılı olaraq müxtəlif olacaqdır.

Məlum olduğu kimi [8; 9], qüvvədə olan normativlərə uyğun olaraq hər bir texnikanın orta və əsaslı təmirə dayanma şərtləri mövcuddur. Hərbi hissələrdə olan texnikanın istismarı və təmiri üzrə illik planda onların sayı, təmirə göndəriləcəyi dövr və təmir zamanı zəruri olan ehtiyat hissələrinin sayı əvvəlcədən qeyd edilir. Logistika mərkəzinin adı çəkilən istehsal və anbar sahələri elə layihələndirilməlidir ki, bu plana uyğun olaraq, onlar təmirə göndərilən nəqliyyat və zirehli texnikanı qəbul edə bilsin, həmçinin təmirə bağlı mərhələlərlə tədarük olunan material və ehtiyat hissələrini saxlamaq üçün orada kifayət qədər yer olsun.

Kapital qoyuluşunun azaldılması baxımından logistika mərkəzinin yaradılması zamanı mövcud obyekt və infrastrukturun istifadəsi məqsədəuyğundur. Hesab edilir ki, mövcud tikililərin istifadə üçün təmir olunması yeni binaların tikilməsindən daha ucuz başa gələ bilər. Ona görə də logistika mərkəzinin təşkili zamanı mümkün qədər ərazidə mövcud olan tikililərdən istifadə edilməlidir.

Logistika mərkəzinin ərazidə olan uyğun infraqurultura yaxın yerləşdirilməsi su, qaz və elektrik enerjisi təchizatı işlərinə çəkiləcək xərcləri də minimallaşdırmağa bilər.

2. Coğrafi məkanın müəyyənləşdirilməsi. Təhlükəsizlik baxımından logistika mərkəzinin təmas xəttindən uzaqda yerləşməsi tələbindən fərqli olaraq, iqtisadi baxımdan mərkəzin təmas xəttinə mümkün qədər yaxın olması əlverişlidir. Belə ki, təmas xəttinə yaxın hərbi hissələrin texnikasının istismarı, təmiri və bərpası üçün həyata keçirilən daşımalar daimi daşıma xərclərini təşkil edir və mərkəzdən təmas xəttinə qədər olan məsafə artdıqca xərclər də mütənasib olaraq artır [10]. Gün ərzində yüklərin sürücülər tərəfindən hərbi hissələrə çatdırılması, boşaldılması və onların geri qayıtma müddətinin optimallaşdırılması məqsədilə logistika mərkəzinin xidmət göstərdiyi hərbi hissələrə 50–100 km məsafədə olması tövsiyə edilir.

Yüklərin daşınmasını rahat həyata keçirmək üçün eniş-yoxuşu az olan, aşırım və keçidləri olmayan yolların istifadəsi məqsədəuyğun hesab edilir. Logistika mərkəzi və hərbi hissələr arasındakı yolların buraxılış qabiliyyəti qənaətbəxş olmalıdır. Hərbi hissələrlə əlaqə bir yolun ümidinə qalmamalı, alternativ yollar nəzərdə tutulmalı, ehtiyac olduqda minimal rahatlığa malik torpaq və ya çınqıl yollar salınmalıdır.

Logistika mərkəzinin profil üzrə fəaliyyətini həyata keçirə bilən mütəxəssislərin hərbi hissələrdə, yaxud mərkəzdə müvafiq işlərə cəlb edilməsi də vacib məsələlərdəndir. Hazırda bilavasitə

hərbi texnikanın təmiri ilə məşğul olan hərbi mütəxəssislər hazırlanmır. Xüsusi spesifikasiyaya malik, öz konstruksiyasına və istismar şəraitinə (mühitinə) görə digər nəqliyyat vasitələrindən fərqlənən hərbi texnikanı mükəmməl bilən və onun təmiri ilə məşğul olan mülki mütəxəssislərin də xarici ölkələrin ordularında olduğu kimi, logistika mərkəzində işə cəlb olunması məsələsi aktualdır [1]. Bu baxımdan logistika mərkəzinin yerinin seçilməsi zamanı onun yaşayış məntəqələrinə də yaxın olması təmin edilməlidir. Bundan başqa, hərbi logistika mərkəzinin sənaye müəssisələrinə, digər istehsalat və təminat obyektlərinə mümkün qədər yaxın olması məqsədəuyğun hesab edilir.

3. Daşımaların optimallaşdırılması. Nəzərdə tutulur ki, yaradılan logistika mərkəzi çoxsayda hərbi hissənin avtomobil və zirehli-tank texnikasına xidmət göstərəcək. İstər bu hərbi hissələrdə yerləşən texnikanın təmiri üçün ehtiyat hissələrinin daşınması, istərsə də təmir xidməti göstərən texniki-mühəndis heyətinin çatdırılması ilə optimal marşrutların seçilməsi əsas tələblərdən sayılır.

Elmdə kommivoyajör məsələsi kimi məlum olan [11] və yüklərin geniş coğrafi ərazidə bir-birindən uzaq məsafədə yerləşən çoxsaylı məntəqələrə çatdırılması zamanı müxtəlif kriteriyalar baxımından optimal marşrut seçilməsində riyazi modellərin tətbiqi qoyulan tələbləri təmin etməyə imkan verir. Bu baxımdan əsas meyarlar sırasında aşağıdakıları qeyd etmək olar [12]:

– *Daşımalar zamanı gedilən ümumi yolun uzunluğunun minimal olması.* Bu meyar daşınma məntəqələri arasında ən qısa yolun seçilməsini nəzərdə tutur və alternativ yollar mövcud olduqda mənə kəsb edir.

– *Daşımalara sərf olunan ümumi vaxtın minimal olması.* Bu meyar daha çox buraxılış qabiliyyəti yüksək olan yollardan istifadəni nəzərdə tutur. Bir sıra hallarda ərazi üzrə məntəqələr arasında olan torpaq yolların istifadəsi daşımaların daha operativ həyata keçirilməsinə imkan verir. Nəqliyyatın nahamar yollarla hərəkəti onun resursunun sürətlə azalmasına səbəb olsa da, hərbi zərurət baxımından vaxtında çatdırılmanı təmin etmək üçün belə yollardan istifadə daha əlverişli sayılır.

– *Daşımalarda nəqliyyat xidmətinin maya dəyərinin aşağı olması.* Eyni bir nəqliyyat vasitəsinin bir dəfəyə müxtəlif məntəqələrə ehtiyat hissələrinin çatdırılması zamanı xidmətin maya dəyəri daşınmaya sərf olunan yanacaq-enerji sərfiyyatı ilə mütənasib dəyişir. Bu mənada əvvəlcə daha ağır materialların çatdırılaraq boşaldılması ilə yolun qalan hissəsinin daha az yüklə gedilməsi ümumilikdə yanacaq-enerji sərfiyyatını azaltmış olur.

– *Avtomobilin yüksüz gediş məsafəsinin minimumlaşdırılması.* Bu meyarı, məsələn, ekoloji təhlükəsizliklə bağlı tələblərə əməl etməklə ilə izah edək. Məlum olduğu kimi, normativlərə uyğun olaraq nəqliyyat vasitələrində müntəzəm dəyişdirilən akkumulyator və şinlər toplanaraq utilizasiya olunur. Onların hərbi hissələrdən logistika mərkəzinə daşınması üçün göndərilən nəqliyyat vasitələri yola çıxarkən həmin hissələrə çatdırılmalı yükləri aparmırlarsa, yolun birinci hissəsinə yüksüz getmiş olurlar. Bu kimi hallarda hər iki istiqamətdə həyata keçirilən yük daşınmasının səmərəli təşkili yüksüz gediş məsafəsinin azaldılmasına nail olmağa imkan verir.

Bu meyarlar, eyni zamanda ödənilməyə bilər. Məsələn, daşınma zamanı nəqliyyat xidmətinin maya dəyərinin aşağı olmasını təmin edən marşrut üzrə ümumi yolun uzunluğu minimal olmaya bilər. Ona görə də cari vəziyyətdən asılı olaraq marşrutların müxtəlif meyarlar üzrə hesablanma imkanı nəzərdə tutulmalıdır.

İnfrastrukturun rahatlığı ilə bağlı tələblər

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, logistika mərkəzinin əsas funksiyalarından biri texnikanın istismarı və təmiri üzrə illik planlara görə tələb olunan ehtiyat hissələrinin tədarük edilməsidir. Aydın ki, yeni materialların, qurğu və avadanlıqların, həmçinin müntəzəm sifariş olunan ehtiyat hissələrin logistika mərkəzinə gətirilməsi xərcləri də daşıma xərcləri sırasındadır. Bir qayda olaraq, həmin materiallar və ehtiyat hissələri iqtisadi cəhətdən daha səmərəli, bəzi hallarda isə daha sürətli nəqliyyat vasitələri ilə - dəmiryolu və hava nəqliyyatı ilə çatdırılır. Sifarişlərə uyğun olaraq tədarük edilmiş və həmin nəqliyyat vasitələri ilə göndərilmiş ehtiyat hissələrinin qəbul edilib anbarlara

daşınma xərclərinin azaldılması məqsədilə logistika mərkəzinin də dəmiryolu və hava nəqliyyatı qovşaqlarına da yaxın yerləşdirilməsi tələblər sırasına daxil edilir [13].

Nəticə

Məqalədə baxılan tələblər ümumi xarakter daşıyır, hər biri öz mahiyyətinə görə əhəmiyyətlidir, onların bir hissəsi uyğun təhlükələrin və risklərin azaldılmasına yönəldilsə də, digər hissəsi hərbi-iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinə xidmət edir. Qoşunlarda logistika mərkəzlərinin təşkili zamanı bu və ya digər tələbin nə dərəcədə ödənildiyini qiymətləndirmək lazım gəldiyindən, uyğun meyarların işlənilməsi aktual məsələ hesab oluna bilər.

Logistika mərkəzlərinin təşkili baxımından irəli sürülən tələblərin vaciblik dərəcəsi eyni deyil. Müxtəlif tələblərin ödənilməsinə nail olmaq onların bir-birinə nəzərən antaqonist xarakterə malik olması ilə mürəkkəbləşir. Ona görə də tələblərin ödənilməsinin təmin edilməsi zamanı onların bir-birinə nəzərən nisbi üstünlüyü – prioritetliyi müəyyən olunmalıdır.

Hesab etmək olar ki, logistika mərkəzlərinin təşkilinin nəzəri əsasları onların funksionallığını və səmərəliliyini şərtləndirən tələblərin ödənilmə meyarına və bu meyarların müqayisəli prioritet sisteminin yaradılmasına əsaslanır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Шульман, А. Военная логистика Израильской армии: [Электронные ресурсы] / – Феврал 13, 2008. URL: <https://vprk-news.ru/articles/3846>.
2. Димитров, М.С. Военная логистика: [в 3 томах] / М. С. Димитров, Р. Пенчев, Л. Димитров [и др.] – София: Военная академия “Георги Стойков Раковски”, – т.2. – 2017. – 136 с.
3. Quru Qoşunlarının taktiki fəaliyyətləri üzrə döyüş təlimatı. I hissə. (Briqada) / – Bakı: Hərbi Nəşriyyat, – 2015. – 408 s.
4. İmanov, T.İ. Logistikanın əsasları: [2 cildə] / T.İ. İmanov. – Bakı: Təhsil NPM, – c.2. – 2005. – 474 s.
5. Vasileios, Z, Military Logistics. Research Advances and Future Trends / Z.Vasileios, K.George, Nicholas. J. D. Springer International Publishing Switzerland: – 2015. – 180 p.
6. Ümumqoşun taktiki fəaliyyətləri üzrə döyüş təlimatı: [3 cildə] / – Bakı: Hərbi nəşriyyat, – c.2. – 2014. – 263 s.
7. Yanğın təhlükəsizliyi haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu // 10 iyun 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsdiq edilmişdir (№ 313-IQ). – Bakı: – 20 s.
8. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində avtomobil texnikasının (əmlakının) təmirinə və silinməsinə qədər istismar normaları // 05 iyul 2014-cü ildə AR MN-nin 45 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir. – Bakı: Hərbi nəşriyyat, – 2014. – 32 s.
9. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində avtomobil texnikasının (əmlakının) təmirinə və silinməsinə qədər istismar normalarına (istifadə müddətlərinə) dəyişikliklər edilməsi haqqında qərar // AR MN-nin 05 iyul 2014-cü il tarixli 45 nömrəli Qərarına dəyişikliklər edilməsi barədə AR MN-nin 15 dekabr 2014-cü il cü il tarixli 70 nömrəli Qərarı. – Bakı: Hərbi nəşriyyat, – 2014. – 6 s.
10. Talıbov, Ə.M., Valehov, S.M. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin avtotexniki təminatı sistemində avtomobil yükdaşımalarının qiymətləndirilməsi // – Bakı: Hərbi icmal, – 2016. № 1, – s. 42-57.
11. Байрамов, А.А. Математическая модель логистики технического снабжения в зонах военных действий / А.А.Байрамов А.М.Талыбов, А.Б.Пашаев [и др.] // Journal of Modern information Technologies in the sphere of security and defence, – Киев: – 2019. №2(35), – s. 77 – 80.
12. Talıbov, Ə.M., Valehov, S.M. Qoşunların avtotexniki təminatı sistemində avtomobil yükdaşımalarının effektivliyinin qiymətləndirilməsi metodikası // – Bakı: Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər, – 2016. № 2(2), – s. 29-36.

13. Nəqliyyat strukturunda logistikanın kompleks təminatı / H.M.Əhmədov, E.M.Nəcəfov, V.Ə.Kərimov [və b.] – Bakı: MAA-nın Poliqrafiya Mərkəzi, – 2018. – 274 s.

Аннотация

**Исследование основных факторов, учитываемых при определении
расположения логистического центра в войсках**

Бахтияр Гулиев

В статье предлагается создание логистических центров военного назначения (далее - логистический центр), действующих как отдельная единица (структура), а также рассматриваются требования к размещению и функционированию таких центров с учетом геополитического и географического положения Азербайджанской Республики. В отличие от гражданского сектора, обоснована необходимость системного изучения аспектов безопасности, военно-экономической эффективности и удобства инфраструктуры при выборе географического расположения логистического центра, используемого в военной сфере. В ней также подчеркивается необходимость разработки соответствующих критериев для оценки степени выполнения требований, установленных на этапе размещения центра, и создания системы критериев приоритета с учетом существующего антагонизма между этими требованиями.

Ключевые слова: логистический центр военного назначения, военно-экономическая эффективность, подразделения технического обеспечения, склад запасных частей, оптимизация перевозок, экологическая безопасность.

Abstract

**Study of the main factors taken into account when determining
the location of the logistics center in the troops**

Bakhtiyar Guliyev

In article has been proposed the creation of military logistics centers (hereinafter referred to as the logistics center), acting as a separate unit (structure) and also considers the requirements for the location and functioning of such centers, taking into account the geopolitical and geographical location of the Republic of Azerbaijan. The necessity of a systematic study of aspects of security, military-economic efficiency and convenience of infrastructure when choosing the geographical location of a logistics center used in the military sphere has been substantiated. It also emphasizes the need to develop appropriate criteria for assessing the degree of fulfillment of the requirements established at the stage of center location, and to create a system of priority criteria, taking into account the existing antagonism between these requirements.

Keywords: military logistics center, military-economic efficiency, technical support units, spare parts warehouse, transportation optimization, environmental safety.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 14.01.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 06.02.2021

Çapa qəbul edilmişdir: 04.03.2021

UOT 616

ODLU SİLAHLARIN ZƏDƏLƏYİCİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ İNSAN ORQANİZMİNDƏ ƏMƏLƏ GƏLƏN ZƏDƏLƏNMƏLƏRİN MEXANİZMLƏRİ

tibb xidməti kapitanı Fariz Məmmədov

Əlahiddə Ümumqoşun Ordunun Məhkəmə Tibbi Ekspertizası

E-mail: mammadovfariz@gmail.com

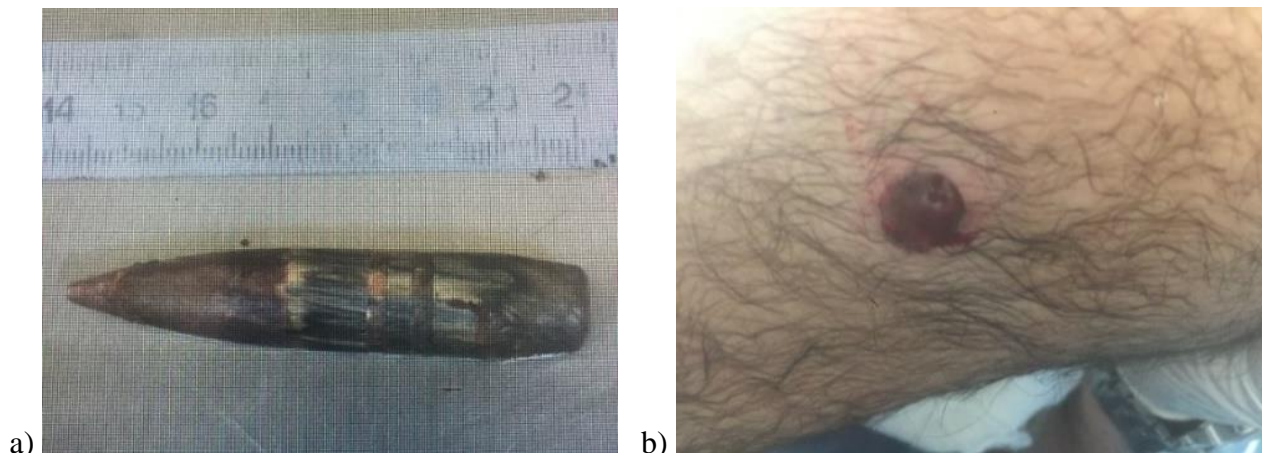
Xülasə: Kiçikölçülü və yüksəksürətli mərmii böyük enerjisi hesabına toxumalarda böyük zədələnmələrə səbəb olur. Son dövrlərdə geniş yayılmış odlu silah zədələnmələrinin bütün dünyada ən çox rast gəlinən travma növlərindən olması heç də təəccüblü deyil. Belə ki, bu növ zədələnmələr müşayiət etdiyi daxili orqan, mərkəzi damar və sinir zədələrinə paralel olaraq, yüksək miqdarda ölüm və əlilliyə səbəb olur. Odlu silah zədələnmələri çətin və məsuliyyətli tibbi problemlərin önündə gəlir. Xəstəlik və xaric ölüm səbəbləri arasında ilk sıralarda olan odlu silah zədələnmələri, bütün ölümlər arasında səkkizinci yerdədir. Yara ballistikası öyrənildikcə odlu silah zədələnmələrinin və inkişaf edən patologiyaların törənmə mexanizmi aydın olur. Nəticədə, zədələnmiş şəxslərin diaqnostikası daha dəqiq, müalicəsi isə daha adekvat aparılır. Məqalədə odlu silahların zədətöredici xüsusiyyətləri, orqanizmdə, xüsusən, daxili orqanlarda əmələ gələn zədələnmələrin mexanizminin dəqiq və hərtərəfli öyrənilməsi aktual məsələ olaraq ümumiyyətlə araşdırılır.

Açar sözlər: odlu silah, mərmii, partlayış, zədə, orqanizm, patologiya.

Giriş

Orqan və toxuma örtüyü tamlığının odlu silahdan atəş nəticəsində zədələyici faktorla (mərmii, güllə, qəlpə, qırma və s.) pozulmasının səbəbindən yaratdığı yaranan mexaniki zədələnmələrə odlu silah zədələnmələri deyilir. Döyüş əməliyyatlarında mərmii növündən asılı olaraq odlu silah zədələnmələri iki yerə bölünür: güllə və qəlpə yaraları. Müasir odlu silahların zədələyici faktorlarının müxtəlifliyi olmasına baxmayaraq, onların təsir mexanizmi ballistikanın ümumi qanunauyğunluqlarına tabedir. Yaranın ballistikası zədələyici faktorun orqan və toxumalarda hərəkət xarakterini, onun kinetik enerjisinin toxumalara ötürülmə dinamikasını, enerjinin orqan və toxumalara transformasiyasını öyrənir [1]. Hər bir güllə üçün daxili, xarici və son ballistika müəyyən olunur. Güllənin silahın lüləsində barıtın yanması hesabına hərəkəti, lülə kanalının xüsusi çıxıntılar (yivlər) boyunca öz oxu ətrafında fırlanmasından yaranan hiroskopik vəziyyəti onun baş hissəsi ilə irəliyə doğru dayanıqlı uçuşunu təmin edir. Güllə uçuş zamanı yalnız bir neçə on metrədən sonra özünəxas gözlənilən dayanıqlılığını alır. Sürətinin azalması ilə müşayiət olunan uçuş trayektoriyasının sonunda güllənin kifayət qədər enerjisi saxlanılırsa, bucaq ölçüsü yenidən dəyişə bilər. Bu səbəbdən bir zədələyici faktorla alınan, lakin bir-birindən kəskin fərqlənən iki və daha çox zədələnməyə rast gəlmək mümkündür. Güllənin toxumalarda hərəkəti zamanı onun dayanıqlılıq qabiliyyəti nə qədər tez və çox azalrsa, həmin toxumaların zədələnmə dərəcəsi və həcmi də o qədər artır. Güllənin ballistik xüsusiyyətlərini orqanizmin odlu silah zədələnmələrində nəzərə almaq lazımdır. Çünki yara kanalı boyunca orqan və toxumaların strukturu eyni olmadığından, onların zədələnmə xarakteri və həcmi də bir-birindən kəskin fərqlənir. Qəlpələrlə zədələnmə zamanı yumşaq toxumaların geniş ölçüdə zədələnməsi onların uçuşda az dayanıqlı olması ilə izah edilir [2]. Müasir güllələrin və digər zədələyici agentlərin konstruktiv xüsusiyyətləri, onların uçuş zamanı müvazinətini dəyişməyə imkan verir. Müvazinətsizliyin sərhədində uçan belə güllələr və ya digər zədələyici agentlər havadan sıx mühitə (toxumalara) keçdikdə, onlarda kəskin dəyişmə baş verir, sürəti və dayanıqlılıqları itir. Beləliklə güllənin uçuş müddətində müvazinəti nə qədər az olarsa, bərk toxumalarda sürəti və dayanıqlılığını bir o qədər tez itirər və toxumalara daha çox enerji ötürər ki, nəticədə zədənin həcmi böyük olar. Yara kanalı boyunca toxumaların xüsusi çəkisi müxtəlif olduğundan orqanların zədələnmə dərəcəsi də bir-birindən fərqlənir. Bundan başqa, zədələnmənin dərəcəsinə güllə və ya

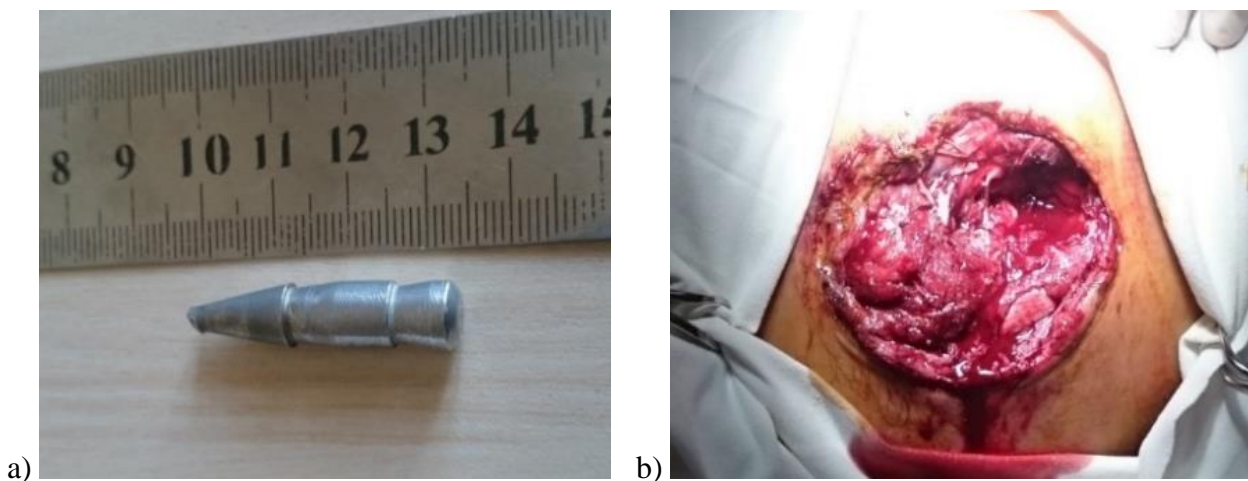
qəlpənin çəkisi, ölçüsü və sürəti də təsir edir. Böyük kütlə və ölçüyə malik güllənin uçuş trayektoriyasında, hədəfdə, o cümlədən toxumalarda hərəkəti müvazinətli olduğundan daha az zədə törədir (Şəkil 1).

Şəkil 1. Sərt materialdan hazırlanmış (deformasiya olunmayan) güllə (a) və törətdiyi zədə (b)

Güllənin, yaxud qəlpənin zədələyici təsirini xarakterizə edən əsas amillərdən biri də onun enerjisi sayılır. Hər bir zədələyici faktorun kinetik enerjisi onun kütləsi və uçuş sürətindən asılı olur [3]. Müasir mərmilərin kinetik enerjisi yumşaq toxumaları dəlib keçmək üçün sərf olunan minimal enerjiden dəfələrlə çoxdur. Hazırkı tüfəng və avtomat güllələri uçuşun əvvəlində 1600–1300 coul qədər kinetik enerjiyə malik olur və sonrakı hər yüz metr uçuşa təxminən 100 coul enerji itirir. Qəlpələrin kiçik fəza dayanıqlılığı və uçuş müddətində sabit olmaması səbəbindən kinetik enerjisi çox qısa müddətdə azalır. Kürə və ox formasında hazırlanmış qəlpələr kinetik enerjisini partlayış yerindən uzaq məsafələrə qədər saxlaya bilər. Sonuncu onilliklərdə aparılmış çoxsaylı eksperimental tədqiqatlar və klinik müşahidələr göstərir ki, zədənin ağırlığı mərmimin kinetik enerjisinin yumşaq toxumalara ötürülmə dərəcəsi, onun xarakterindən, enerjinin orqan və toxumalarda transformasiyasından daha çox asılıdır. Həmçinin kinetik enerjinin toxumalara ötürülmə dərəcəsi mərmimin uçuş sürətindən və uçuşda dayanıqlılığından asılıdır. Bu məlumatlar bir daha belə bir faktı təsdiq edir ki, mərmilərin zədələyici dərəcəsi bir neçə amillə bağlıdır. Bu amillərin içərisində mərmimin yüksək uçuş sürəti və daha az dayanıqlılığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [4]. Mərmimin uçuş sürəti nə qədər yüksək olarsa, onun uçuşda dayanıqlılığı bir o qədər azalır, müvazinəti dəyişməyə meyilli olur və uçuş trayektoriyasından əyilərək yara kanalında köndələn vəziyyət alır. Yumşaq toxumaların zədələnmə anında və zədələnmədən sonrakı dövrdə patologiyalarının əsas xarakteri mərmimin ballistik xüsusiyyətindən, sürətindən və dayanıqlılığından daha da asılı olur. Zədələnmə anında uçuş sürətinə malik mərmii müxtəlif amillərin təsirindən toxumalarda hərəkət edərkən deformasiyaya uğrayır və dağılır. Hədəfə dəyən zaman əyilmə qüvvəsinin dəfələrlə çoxalması və mərmimin vəziyyətinin uçuş trayektoriyasına nisbətən dəyişməsi hesabına onun müxtəlif hissələrinə düşən gərginlik də kəskin dəyişir. Bu zaman güllənin arxa (quyruq) hissəsinə düşən gərginlik ön (baş) hissəsinə düşən gərginlikdən bir neçə dəfə çox olur. Odur ki, dayanıqlı güllələrin dağılması, yaxud deformasiyası, adətən, onların arxa hissəsindən başlayır. Əgər mərmii toxumalarda hərəkəti zamanı deformasiyaya və ya dağılmağa uğrayarsa, onun toxumalara verdiyi enerji dayanıqlı güllələrə nisbətən 2–3 dəfə artır (Şəkil 2).

Şəkil 2. Yumşaq materialdan hazırlanmış (deformasiya olunan) güllə (a) və törətdiyi zədə (b)

Mərminin kinetik enerjisinin toxumalara ötürülməsində, onun uçuş sürətinin mühüm rolu vardır. Eksperimental tədqiqatlar göstərir ki, mərminin uçuş sürəti artdıqca, onun kinetik enerjisinin toxumalara ötürülmə müddəti azalır, güllənin 1000 m/san sürətlə uçuşunda bir neçə millisaniyəyə bərabər olur. Eyni zamanda, yara kanalı boyunca toxumaların müqaviməti artdıqca kinetik enerjinin ötürülmə müddəti də mütənasib azalır [5]. Mərmi toxumalardan keçdikdən sonra onun diametrindən 2–3 dəfə iri boşluq əmələ gəlir. Boşluq maksimal ölçülərə çatdıqdan sonra əks-divarları bir-birinə toxunana qədər sıxılır və yenidən böyüməyə başlayır. Buna müvəqqəti pulsasiya edən boşluq deyilir. Belə döyüntülü titrəyişlərdən sonra müvəqqəti pulsasiya edən boşluğun ölçülərindən bir neçə dəfə az olan yara kanalı formalaşır. Zədələyici faktorun uçuş sürəti artdıqca müvəqqəti pulsasiya edən boşluğun mövcudluq vaxtı və ölçüləri də artır. Daxili orqanların güllə yaralanmasından sonra təftişi göstərir ki, orqan və toxumalarda qansızmalara yalnız yara kanalı boyunca deyil, yara kanalından 10–15 sm aralıda da rast gəlinir. 700 m/san və daha sürətlə uçan mərmilərin törətdiyi zədələrdə müvəqqəti pulsasiya edən boşluğun öyrənilməsi zamanı iki əsas xüsusiyyət aşkar olunmuşdur. Müvəqqəti pulsasiya edən boşluğun ölçüləri mərmidən 10 dəfələrlə böyük olur və yara detriti, yad cisimlər, xırda sümük qırıntıları həm irəli, həm də geri istiqamətində yayılır (fontan effekti) [6]. Zədələyici faktorların yüksək uçuş sürəti və müvazinətsizliyi onların toxumalara təsir mexanizmini və müvəqqəti pulsasiya edən boşluğun parametrlərini kəskin dəyişir. Müəyyən olunmuşdur ki, müvəqqəti pulsasiya edən boşluqda sürətin birinci 0,4 m/san qiymətində təzyiqlik 20–30 atm-ə qədər qalxmış, sonrakı 0,1–0,2 m/san qiymətində isə 4–5 atm-ə qədər azalmışdır. Həmçinin toxumaların xüsusiyyətləri də müvəqqəti pulsasiya edən boşluğun göstəricilərinə təsir edir. Eksperiment üçün hazırlanmış hədəflərə (20%-li jelatindən ibarət) sümük toxuması əlavə edildikdə, həmin hədəfə atəş zamanı müvəqqəti pulsasiya edən boşluğun ölçülərinin kəskin böyüməsi, davam etmə vaxtının uzanması, konfigurasiyanın daha da mürəkkəbləşməsi müşahidə olunmuşdur [7]. Zədələyici faktorların zərbə mexanizminin dəqiq öyrənilməsi sübut edir ki, müvəqqəti pulsasiya edən boşluq ətrafında iki cür dalğa əmələ gəlir. Birinci növ dalğalar zərbə dalğası adlanır və bu dalğa sürəti 1–2 mm/san olana qədər davam edir. Uçuş sürətinin artması nəticəsində dalğa zərbəsi daha qısamüddətli olur. İkinci növ dalğalar təzyiqlik dalğası adlanır və bu dalğa qısaamplitudlu olması və tədricən sönməsi ilə seçilir. Yüksək sürətli, azmüvazinətli zədələyici amillərin uçuşu zamanı ətrafda səs sürətindən iti axınların yaranmasına səbəb olan güclü zərbə dalğaları yaranır. Qeyd etmək lazımdır ki, toxumalarda belə axınların yaranması yalnız güllənin uçuş sürətindən deyil, həm də güllənin konstruksiyasından və toxumalarda hərəkət xarakterindən asılıdır. İti uclu güllənin ətrafında səs sürətindən iti axınlar 1000 m/san-ə yaxın uçuş sürətlərində yaranırsa, kütuclu güllədə bu axınların sürəti 600–800 m/san-ə bərabər olur. Səsdən iti sürətli axınların yaranması, kavitasiya təzahürləri, təzyiqlik dəyişiklikləri ilə birlikdə müvəqqəti pulsasiya edən boşluğun formalaşmasında, onun ölçülərinin, konfigurasiyasının, davam etmə vaxtının dəyişməsində və nəticə etibarilə orqan və toxumaların zədələnməsində mühüm

rol oynayır. Güclü zərbə dalğaları toxumalarda morfoloji zədələnmədən əlavə, gözlə görünməyən hüceyrədaxili zülal komplekslərində dağılmasına səbəb olur [8].

Zədənin yerləşməsindən və hər hansı orqanın zədələnməsindən asılı olmayaraq, odlu silah zədələri yara kanalı boyunca mərkəzdən periferiyaya doğru olmaq şərti ilə dörd zonaya bölünür [9, s.25-39]:

- yara kanalı;
- həyat fəaliyyətini tam həcmdə itirmiş toxumalardan ibarət ilkin nekroz zonası;
- həyat fəaliyyəti zəifləmiş, ikincili nekroz inkişaf edə bilən toxumalardan ibarət zona;
- toxumalarda molekulyar səviyyədə silkələnmə zonası.

Odlu silah zədələnmələrində yumşaq toxumalarda, xüsusilə, parenximatoz orqanlarda böyük defektlər, həyatiliyini itirmiş toxuma zonaları əmələ gəlir. Daxili orqanlarda qan dövranının xüsusiyyətləri odlu silah yaralanmalarında daha uzunmüddətli mikrosirkulyator dəyişikliklərin, venalarda durğunluğun yaranmasına səbəb olur. Cərrahi müdaxilə zamanı bu dəyişikliklərin nəzərə alınmaması müdaxilədən sonrakı dövrdə ağır nəticələrə gətirib çıxara bilər. Odlu silah zədələnmələrinin xüsusiyyətlərindən biri də müvəqqəti pulsasiya edən boşluq və zərbə dalğası hesabına yara kanalından uzaqda yerləşmiş parenximatoz, eləcə də boşluqlu orqanların zədələnməsinin mümkünlüyüdür. Çox zaman daxili orqanlarda əmələ gəlmiş defektlər fibrin lifləri, yaxud hematoma ilə örtülür və müayinə zamanı nəzərdən qaçır. Defekt, zədələyici faktorun ölçüsü ilə bərabər, həm də daxili orqanın quruluşundan və xüsusiyyətlərindən asılı olur. Boşluqlu orqanların divarında ən kiçik nöqtəvari zədələnmələr belə mikrosirkulyator pozğunluqlar, hipoksiya və digər metabolik dəyişikliklər hesabına (nekroz zonası böyüyərək) perforasiyaya səbəb ola bilər. Zədələnmədən sonrakı dövrlərdə də iri həcmli subseroz və selikli qişaaltı qansızmalar, selikli qişanın qopması, orqan divarının qanla imbibisiyası, qan dövranı pozğunluqları zamanı perforasiya müşahidə oluna bilər. Boşluqlu orqanlar zədələndikdə mənfəzində olan böyük həcmdə maye möhtəviyyatı hesabına yaranan zərbə dalğası yara kanalından xeyli uzaqda bağırsağ divarında qişaların bir-birindən ayrılmasına, parenximatoz orqanların subseroz cırılmasına səbəb olur [10]. Müasir odlu silah zədələnmələrinin xüsusiyyətlərindən biri də yaralanmış şəxsə boşluqlu və parenximatoz orqanların birgə zədələnməsidir. Parenximatoz orqanların ayrı-ayrı seqmentlərdən və paylardan ibarət anatomik struktura malik olması, məhdud sahədə kapsul daxilində yerləşməsi və böyük həcmdə qan tutumları ilə xarakterizə olunması, həmçinin fərqli xüsusiyyətlə odlu silah zədələnmələrinə gətirib çıxarır. Parenximatoz orqanlarda ən çox və tez-tez zədələnən qara ciyərdir. Zədələnmənin birinci 6 saati yara kanalı boyunca və ondan 4–10 sm məsafədə yerləşmiş yumşaq toxumalarda hüceyrəarası maye potensialı aşağı düşür, toxumalarda adenozintrifosfat turşusunun (ATF) və kreatin fosfatın miqdarı kəskin dərəcədə azalır, süd turşusunun toplanması müşahidə olunur [9, s.25-39]. Odlu silah zədələnmələrinin ağırlığı yalnız yumşaq toxumaların, parenximatoz və boşluqlu orqanların zədələnmə xarakteri ilə deyil, həm də zədələnmənin bütöv orqanizmə göstərdiyi təsirlə əlaqədardır. Odlu silah zədələnmələrində cərrahi əməliyyatdan sonrakı dövrün ağır keçməsi, tez-tez müxtəlif ağırlaşmalara rast gəlinməsi buna sübutdur [11].

Orqanizmin zədələnməyə ümumi reaksiyasını iki mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələdə yara kanalı boyunca orqan və toxumaların travmatik zədələnməsinə cavab reaksiyası baş verir. Belə ki, qarın boşluğunun yuxarı hissəsinin odlu silah zədələnmələrində ağ ciyərlərin kontuziyası, eləcə də yara kanalından uzaq yerləşmiş qara ciyər və böyrəklərdə funksional pozğunluq əlamətləri üzə çıxır. İkinci mərhələdə zədələyici amilin orqan və toxumaların həyat fəaliyyətinə vasitəli təsiri baş verir. Orqanizmin odlu silah zədələnməsinə qarşı ümumi reaksiyasına kəskin qanıtirmə, su-elektrolit balansının pozulması, dövr edən qan həcmimin azalması kimi amillər güclü təsir göstərir. Zədələyici amillərin orqan və toxumaların həyat fəaliyyətinə vasitəli təsirinin əsasını çoxsaylı və müxtəlif sinir dəstələrinin, kəlləflərinin zədələnməsindən yaranan güclü afferent impulsların və toxumalarda metabolik proseslərin pozulmasından törənən toksik maddələrin mərkəzi sinir sisteminə təsiri təşkil edir. Döş və qarın boşluğunun odlu silah zədələnmələri zamanı qanda adrenalin və noradrenalinin miqdarı 100 dəfələrlə artsa da, qan təzyiqi və mərkəzi venoz təzyiqi ilkin göstəricilərlə müqayisədə

50–70% az olur. Qanda qlükozanın miqdarı artır, insulin səviyyəsi düşür, sərbəst yağ turşuları azalır, asidoz inkişaf edir. Yumşaq toxumaların odlu silah zədələnmələrində az miqdarda qanıtirmə ilə, böyrəklərdə qan dövrəni 21,2 ml/dəq., qara ciyərdə 17,1 ml/dəq. azalır [12]. Odlu silah zədələnmələrinin patogenizində xarici tənəffüsün, anemiyanın, eritrositlərin oksigendaşıma funksiyasının pozulmasının, qanın orqanizmdə yenidən bölünməsinin və mikrosirkulyator pozğunluqlar nəticəsində inkişaf edən ümumi hipoksiyanın mühüm rolu vardır. Belə hallarda, ilk növbədə, qara ciyər və böyrəklərdə sonradan çətinliklə bərpa olunan funksional pozğunluqlar baş verir. Odlu silah zədələnmələri zamanı meydana çıxan hipofosfatemiya toxumaların hipoksiyası ilə nəticələnən oksigenin hemoqlobinlə birbaşa birləşməsinə təsir göstərir. Qeyd edilənlər ikincili nekroz zonasının inkişafında mühüm rol oynayır. Əlavə bir neçə amil də ikincili nekroz zonasının inkişafında iştirak edir. Onlardan başlıcası birincili nekroz sahəsində toxuma fermentlərinin toxumalararası mühitə keçməsi nəticəsində yaranan proteoliz və mikrosirkulyator pozuntulardır. Kavitasiya təzahürləri və hüceyrə strukturunun zərbə dalğasının təsiri nəticəsində dağılması da bu amillərə aiddir. İkincili nekroz zonasının formalaşması prosesində hər üç amil (hüceyrə strukturunun kavitasiya zədələnməsi, proteoliz və mikrosirkulyator pozuntular) qarşılıqlı təsir göstərərək zədələyici mərminin ballistik xüsusiyyətlərindən asılı olur və nekrozun sahəsi müxtəlif ölçülərdə olur. Kiçikölçülü, yüksəksürətli güllə zədələnmələrində toxumaların zədələnmə həcmi yaranın çıxışı istiqamətində artırsa, oxvari elementlər və iynəvari güllələrlə zədələnmələrdə yara kanalı boyu zədələnmə həcmi təxminən eyni səviyyədə, poladdan kürəvari qəlpələrlə, eləcə də kauçuk və plastik kürələrdə zədələnmə həcmi daha çox giriş nahiyəsində olur. Bu, zədələyici faktorların formasından asılı olaraq onların sürətlərinin havada, eləcə də bərk mühitdə daha tez itirilməsi ilə əlaqədardır [13]. Odlu silah yaralarının gedişi bir sıra amillərlə bərabər, yara kanalının ilkin mikrob çirklənməsi nəticəsində yaraya düşmüş mikroorqanizmlərin həyat fəaliyyəti ilə də əlaqədardır. Yaranın ilkin mikrob çirklənməsi qanunauyğun hal sayılsa da, yara infeksiyasının inkişafı qanunauyğunluq kimi qəbul edilə bilməz. Birincili cərrahi işlənmənin tam aparıldığı, düzgün drenaj olunmuş odlu silah yaraları yara infeksiyası inkişaf etmədən belə birincili sağala bilər. Belə ki, bəzi mikroorqanizmlər yara kanalında yaranan turş mühitdə, anaerob mikroblar isə yaxşı aerasiya olunan açıq yaralarda inkişaf edə bilmir. Bundan əlavə, mikroorqanizmlər faqositoza, humoral immunobioloji amillərin təsirinə məruz qalır və yara cərrahi işlənmə zaman mexaniki yolla təmizlənir. Ətraf toxumaların reaktivlikləri dəyişildiyindən yara kanalının infeksiyaya müqaviməti azalır, həmçinin kəskin qanıtirmə, zülal-elektrolit disbalansı və s. yaranın infeksiyalaşmasına şərait yaradır [14, s.66-83, 86-94].

Nəticə

Odlu silah zədələnmələrinin əmələgəlmə mexanizmlərini və odlu silahların zədə törətmə xüsusiyyətlərini öyrənməklə orqanizmdə yaranan zədələnmələrin daha adekvat və qısamüddətli müalicəsinə nail olmaq mümkündür. Odlu silah zədələnmələrinin xarakter xüsusiyyətlərinə bağlı olaraq əmələgələn patoloji proseslər xəstəliklərdən və digər səbəblərdən yaranan patologiyalardan fərqlənir. Bu növ patologiyaların aşkarlanması və müalicəsi daha çətin və uzunmüddətli olur. Qeyd edilənlərin ətraflı öyrənilməsi insan orqanizmində əmələ gələn zədələrin və sonradan inkişaf edən patologiyaların daha tez aşkar olunmasına, digər patoloji proseslərlə differensial diaqnostikasına və adekvat müalicəsinə imkan yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Öğünç, G. Balistik İncelemeler / G.Öğünç. – Ankara: Emniyet Genel Müdürlüğü Kriminal Daire Başkanlığı Yayınları, – 2013. – 246 s.
2. Özer, M.T. Yüksek Kinetik Enerjili Ateşli Silah Yaralanmalarında Yara Balistiği ve Cerrahi Tedaviye Yansımaları // Okmeydanı Tıp Dergisi, – 2017. 33, – s. 40-47.
3. Uzar, A.İ. Öğünç, G.İ., Özer, M.T. Penetran ateşli silah yaralanmalarında yara balistiği //

Güvenlik bilimleri dergisi, – Nisan 2019. – s. 53-77.

4. Kneubuehl, B.P. Wound Ballistics; Basics and Applications / B.P.Kneubuehl, R.M.Coupland, M.A.Rothschild. – Berlin, Heidelberg: Springer-Verlag GmbH, – 2011. – 487 p.

5. Giannoun, C. War Surgery: Working With Limited Resources in Armed Conflict and Other Situations of Violence / C.Giannoun, M.Baldan. – Geneva: International Committee of the Red Cross, – 2010. – 359 p.

6. Advanced Trauma Life Support Program for Physicians: ATLS. Seventh ed. / – Chicago, IL: American College of Surgeons, – 2004. – 117 p.

7. DiMaio, V. Gunshot Wounds, Practical Aspects of Firearms, Ballistics, and Forensic Techniques / – Balton: CRC Press, – 2015. – 378 p.

8. Eryılmaz, M. Savaş Cerrahisi / M.Eryılmaz. – Geneva: Switzerland ICRC, – 2013. – 324 s.

9. Hüseynov, B.N. Hərbi səhra cərrahiyyəsi / B.N.Hüseynov. – Bakı: Apostrof, – 2009. – 406 s.

10. Kızıloğlu, İ. Batına Nafiz Ateşli Silah Yaralanmaları // İzmir Bozyaka Eğitim ve Araştırma Hastanesi, Derman Tıbbi Yayıncılık, – 2016. – s. 68-79.

11. Ögünç, G.I. The Wounding Potential and Legal Situations of Air Guns – Experimental Study / G.I. Ögünç, M.T.Özer, M.Eryılmaz [və b] // Australian Journal of Forensic Sciences, – 2014. 46(1), – p. 39-53.

12. Bounovas, A. Perforation of the colon from the primary blast effect of an extra peritoneal shotgun injury / A.Bounovas, S.Perente, P.Laftsidis [et al.] // Mil Med, – 2007. № 172(3), – p. 327-8.

13. Çobanoğlu, U. Penetran toraks travmalarında tedavi yöntemi / U.Çobanoğlu, F.Sayır, S.Aşker [və b] // Genel Tıp Dergisi, – 2014. № 24, – s. 143-149.

14. Quliyev, R.İ. Hərbi terapiyanın əsasları / R.İ.Quliyev. – Bakı: Ulu, –2005. – 432 s.

Аннотация

Патологии организма, вызванные огнестрельными ранениями Фариз Мамедов

Снаряд с большой энергией несмотря на свой маленький размер способствует большим разрушениям в тканях. В наше время огнестрельные ранения одни из самых распространённых видов травм. Поскольку огнестрельные ранения сопровождаются тяжелыми травмами внутренних органов, нервно сосудистых стволов и способствуют большому проценту смертей и инвалидности среди пострадавших, являются одним из трудных и ответственных проблем современной медицины. По проценту смертности не по болезни огнестрельные ранения стоят на восьмом месте среди всех остальных причин. По причине актуальности патологий, вызванных огнестрельными ранениями во внутренних органах в этой статье, исследуются вышеуказанные проблемы.

Ключевые слова: огнестрельное оружие, снаряд, взрыв, повреждение, организм, патология.

Abstract

The pathologies of the gunshot injuries of the human organism Fariz Mammadov

Small caliber bullets travelling at high speed can destroy a large amount of tissue because of their great energy. Gunshot injuries are the most spread kind of injury in the world. Therefore, it has not already provoked surprise in anyone. This type of injury is cause of many death and invalidity, also is cause pathology of internal organs, central veins and nerves. Gunshot injuries are the most difficult and responsible medical problems. Cause of deaths firearms is the firs rows, except illness in the world. It is places eighth rows all cause of deaths. Mechanism of the pathologies of gunshot

injuries and internal organs are quiet urgent problems and are investigated in this article.

Keywords: firearms, projectile, explosion, injury, organism, pathology.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 21.01.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 14.02.2021

Çapa qəbul edilmişdir: 10.03.2021

ELMI MƏQALƏLƏRİN TƏRTİB EDİLMƏSİNƏ DAİR TƏLƏBLƏR

Təqdim edilən məqalələr jurnalın elmi istiqamətinə (hərbi-nəzəri elmlər, hərbi xüsusi elmlər, hərbi təbabət, milli təhlükəsizlik) uyğun, aktual elmi problemlərə aid tədqiqatların ilk dəfə dərc olunması üçün nəzərdə tutulmuş materiallara malik olmalıdır. Məqalələr üç dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis) təqdim edilə bilər.

Məqalə MS WORD mətn redaktorunda 12-lik Times New Roman şrifti ilə yığılmalı, sətirlər arası məsafə 1 olmalıdır. Məqalənin birinci səhifəsinin yuxarı sol tərəfində UOT (UDK) indekslər göstərilməlidir. Mətnin əvvəlində məqalənin adı, müəllif(lər) haqqında məlumat (onların adı tam şəkildə, elmi dərəcəsi, elmi adı və hərbi xidmətdə olanlar üçün hərbi rütbəsi), müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisə(lər)in ünvan(lar)ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı və telefon nömrələri qara rəngli qalın şriftlə verilməlidir. Bu məlumatlardan sonra üç dildə (Azərbaycan, rus, ingilis) 5–6 sözdən ibarət açar sözlər, daha sonra isə məqalənin yazıldığı dildə qısa xülasə (100 sözdən çox olmamaqla) göstərilməlidir. Xülasədə tədqiqat işinin mahiyyəti, müəllif(lər)in aldığı elmi nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır.

Məqalənin mətni 6–10 səhifə (A4 formatında) həcmində olmalı, səhifələrdə isə bütün tərəflərdən 20 mm boş məsafə saxlanmalıdır. Səhifələrin nömrəsi səhifənin aşağı hissəsinin sağ tərəfində qoyulmalıdır. Cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar, şəkillər və fotolar mətnin daxilində yerləşdirilməklə məqaləyə daxil edilə bilər.

Elmi məqalədə mövzu üzrə qısa təhlil verilməli, onun aktuallığı əsaslandırılmalı, həll olunmalı məsələlər açıqlanmalı və onların həlli yolları göstərilməli, əldə edilən nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

Elmi mənbələrə edilən istinadlar mətnə kvadrat mötərizədə verilməlidir (məsələn, [1] və ya [1, s.119]). Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı istinad olunan ədəbiyyatların mətndəki ardıcılığı ilə nömrələnə bilər. Ədəbiyyat siyahısında son 10 ildə nəşr edilmiş elmi məqalələrə, monoqrafiyalara və digər etibarlı mənbələrə üstünlük verilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tələbləri əsas götürülməlidir.

“İstifadə edilmiş ədəbiyyat”dan sonra məqalənin adı, müəlliflər haqqında məlumat və xülasə (məqalənin yazıldığı dildən əlavə, yuxarıda qeyd edilmiş daha iki dildə) verilməlidir.

Müəllif(lər) məqaləni çapa tövsiyə edən kafedra və ya təşkilatın iclas protokolundan çıxarışı, məqalənin A4 formatında çap olunmuş nüsxəsini, məqalənin elektron variantı yazılmış CD və ya DVD diski, eləcə də məqalə müəllif(lər)i ilə əlaqə saxlamaq üçün telefon nömrələrini təqdim etməlidir.

Redaksiyaya daxil olmuş məqalələr anonim rəyçilərin rəyindən (2 müsbət rəydən) sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə olunacaq. Təqdim olunan məqalənin dərc olunmasından imtina edildiyi halda jurnalın redaksiyası yazılı şəkildə müəllifə imtina cavabı göndərəcəkdir.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

Представленные для публикации в журнале статьи должны соответствовать научным направлениям (военно-теоретические науки, военно-специальные науки, военная медицина, национальная безопасность) журнала и содержать материалы отражающие результаты исследований научно-актуальных проблем, предназначенные для первичной публикации. Статьи могут быть представлены на одном из следующих языков – азербайджанском, русском или английском.

Статья должна быть подготовлена в редакторе MS WORD, шрифт Times New Roman – 12. Междустрочный интервал – одинарный. На левой верхней части первой страницы должны быть указаны индексы УДК (UOT). В начале статьи должны быть указаны в полужирным черным шрифтом название статьи, сведения об авторе(ах) (полное имя, учёная степень, учёное

звание) и воинское звание для военнослужащих, место работы с указанием адреса(ов), адрес электронной почты и номер телефона. Далее должны быть приведены ключевые слова на азербайджанском, русском и английском языках (состоящих из 5–6 слов), а затем краткая аннотация (не более 100 слов) на языке набранной статьи. В аннотации должны кратко отражаться сущность исследования, полученные научные результаты автора(ов), научная новизна работы, ее прикладное значение, и т.д.

Статья должна быть в объеме 6–10 страниц (в формате А4 машинописного текста). Поля страницы со всех сторон 20 мм. В статье могут быть размещены таблицы, графики, диаграммы, рисунки и фотографии.

В статье приводится краткий анализ по содержанию работы, а также обосновывается актуальность темы, раскрываются решаемые задачи и указываются способы ее решения. Кроме этого, должны быть изложены полученные результаты, новизна работы, ее прикладное значение и т.д.

Ссылки на научные источники должны указываться в квадратных скобках (например, [1] или [1, с.119]). Указанный список литературы в конце статьи должен нумероваться в порядке последовательности цитируемой литературы в тексте. В списке литературы предпочтение должно отдаваться научным статьям, монографиям и другим надёжным источникам последних 10 лет.

Библиографическое описание цитируемого источника должно соответствовать требованиям Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

После раздела «Использованная литература», кроме языка, на котором написана статья, пишется название статьи, сведения об авторе(ах) и аннотация еще на двух других языках, указанных выше.

Автор(ы) вместе со статьей должен(ы) предоставить выписку из протокола заседания кафедры или учреждения рекомендовавшего ее для публикации, один экземпляр напечатанной статьи, его электронный вариант, написанный на диске CD или же DVD, а также контактные телефонные номера.

Поступившие в редакцию статьи после рецензирования (2 положительных заключения) по представлению редактора по специальности или одного из членов редакции будут рекомендованы в печать. При отказе печатать статью редакция журнала в письменной форме уведомит об этом автора(ов).

RULES FOR COMPILING SCIENTIFIC ARTICLES

Articles, submitted to be published in this journal must be appropriate to the norms and standards of researches being covered by its scope (military theoretical sciences, military special sciences, military medicine, and national security). The articles can be submitted in three (Azerbaijan, Russian and English) languages.

An article should be typed in MS WORD text edited in Times New Roman – with 12 shrift, 1 inter-line space. UDC (UOT) indexes are to be put on the left top of the first page. The topic of the article, information about the author, (full name, scientific degree, scientific position, military rank for servicemen), the names of the institutions, where the authors work for, the address of the very institutions, authors' e-mail account and phone numbers must be given in bald black colour. After this information, keywords in three languages (Azerbaijan, Russian, English) consisting of 5–6 words, then abstract (no more than 100 words) in the language in which the article is produced are to be written. The essence of the study, scientific results achieved by the author(s), scientific significance, practicality are to be briefly written in the abstract.

The text of the article is to be 6–10 pages (A4 format) and the dimension of the pages must be from all sides 20 mm. Numbering of the pages would be on the right bottom of each page. Schemes, graphics, diagrams, pictures and photos may be included by inserting them in the text of the article.

Brief analysis is to be given, the topicality of the subject is to be proved, the issues which are going to be solved must be clarified and the ways of the solution, the results, economic efficiency and etc. are to be clearly shown in a scientific article.

The references linked to the scientific sources, must be noted in bracket at the end of the sentence, which is extracted from a source. (For example, [1] or [1, p.119]). The list of the reference at the end of the article is to be in the same sequence with the citations in the article. The sources of the late 10 years should be preferred in the reference list.

While giving the bibliographic description, the requirements of the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan should be met.

The abstract of the article is to be designed in two more languages besides the language, the article is written. The abstracts in various languages must be appropriate to the content of the article. Scientific results, topicality of the subject, essence for applicability are to be reflected in the abstract. The abstracts must be scientifically and grammatically edited. In either abstract, the full name of the article and the author must be put on.

Contact number is to be noted at the end of the article to keep in touch with the author. While the author submits the article, an excerpt from a protocol of the organization or department where he or she works, a printed copy of the article, herewith a burnt digital copy on CD or DVD are to be handed over as well.

Only twice reviewed papers will be published in the journal after being considered by the editor. When paper is rejected then author will be informed about it.

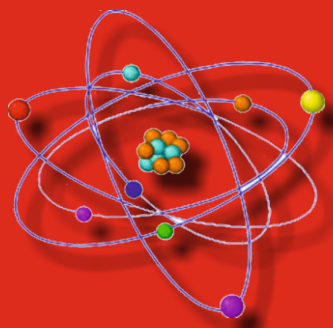

Çapa imzalanıb 09.07.2021. Ofset çap üsulu.
Formatı 60/84 1/8. Fiziki ç.v. 9. Sifariş 348.

Hərbi Nəşriyyatın mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, akad. Ş.Mehdiyev 144,
“Qızıl Şərq” hərbi şəhərçiyi

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

№ 1(7)

